

62064

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KUDÜS ŞEHİRİ SİYASİ TARİHİ
(BAŞLANGICINDAN M.S. 135'e KADAR)
ve ÜÇ KUTSAL DİNDEKİ ÖNEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

62064

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Rahim AY

VAN-1997

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Yrd. Doc. Dr. M. Fatih KESLER

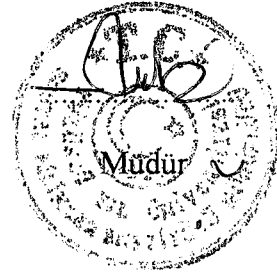
Üye: Yrd. Doc. Dr. Zeki TERİN

Üye: Yrd. Doc. Dr. M. Faik YILMAZ

Üye: _____

Onay: Yukardaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

...../...../1997

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KUDÜS ŞEHRİ SİYASİ TARİHİ
(BAŞLANGICINDAN M.S. 135'e KADAR)
ve ÜÇ KUTSAL DİNDEKİ ÖNEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih KESLER

Hazırlayan
Rahim AY

VAN-1997

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	2
GİRİŞ.....	3
I. BÖLÜM: KUDÜS ADININ MENŞE'İ VE ŞEHRİN KURULUŞU	
A-KUDÜS ADININ MENŞE'İ.....	8
B- ŞEHRİN KURULUŞU.....	10
II. BÖLÜM: M. S. 135'E KADAR KUDÜS'ÜN SİYASİ TARİHİ.....	15
A-Hz. DAVUD DÖNEMİNE KADAR ŞEHRİN DURUMU.....	15
B-İBRANİ KRALLIĞI DÖNEMİNDE KUDÜS.....	24
C-HZ. SÜLEYMAN'DAN SONRA KUDÜS ŞEHRİ.....	39
C. YAHUDA KRALLIĞI DÖNEMİNDE KUDÜS.....	42
E- BABİLLİLER DÖNEMİNDE KUDÜS.....	52
F- PERSLER DÖNEMİNDE KUDÜS.....	55
G- YUNANLILAR DEVRİNDE KUDÜS.....	62
H)-YAHUDİLERİN İSYANI ve MAKHABELER DÖNEMİ.....	65
I- ROMALILAR DÖNEMİNDE KUDÜS.....	67
İ- YAHUDİLERİN KUDÜSTEKİ VARLIKLARININ SONA ERMESİ.....	81
III. BÖLÜM ÜÇ KUTSAL DİNDE KUDÜS'ÜN ÖNEMİ.....	87
A)YAHUDİLİKTE.....	87
a)Yahudilik'te Mekanın Kutsallığı ve Kudüs'ün Önemi.....	87
b) Yahudiler'in Kudüs'teki Kutsal Yerleri.....	90

<i>B) HİRİSTİYANLIKTA</i>	90
a) Hıristiyanlıkta Mekanın Kutsallığı ve Kudüs'ün Önemi	90
b) Hıristiyanların Kutsal Yerleri	94
<i>C) MÜSLÜMANLIKTA</i>	94
a) Kur'an-ı Kerim'de Kudüs Hakkındaki Ayetler	94
b) Kudüs Hakkındaki Hadisler	96
c) Kudüs'teki İslami Eserler	98
SONUÇ	100
KAYNAKLAR	101

ÖNSÖZ

Son yıllarda şehir tarihi alanında yapılan çalışmalar, önemli bir yekün tutmaktadır. Bir şehrin tarihini yazmak, o şehrin kuruluşundan itibaren geçirdiği tarihi evreler, iktisadi ve siyasi hareketlerle, kültürel ve medeni mevki ile yakından alakadar olmayı gerektirir. Bu itibarla şehir tarihi, genel tarihin bir parçası olarak onun bütün zorluklarını da muhtevidir.

Bizim bu tez çalışmamızda ele almak istediğimiz konu, dini ve siyasi önemini hiçbir zaman yitirmemiş olan Kudüs şehrinin, inşasından itibaren, M.S. 135 tarihine kadar olan dönem ve şehrin üç kutsal dindeki önemi hakkındadır. Bu dönemin tarihi referansları, her şeyden önce kutsal kitaplardır. Bu itibarla konu ile ilgili çalışmaların temel dayanağı bu referanslardır. Ancak son yıllarda arkeolojik kazılar, bu dönem hakkındaki tarihi tahlillere yeni fikirler vermektedir. Günümüzde özellikle bir siyasal kriz halini almış olan Filistin toprakları üzerindeki dini kaygı ve anlayışlar bir çok araştırmacının bu konu ile ilgilenmesine neden olmuştur. Taraflar Filistin üzerinde iddia ettikleri hakları, tarihi malzemelerle temellendirmek istemektedirler. Bir iddiayı ispat için ele alınan tarihi proje, hangi açıdan bakılırsa bakılsın subjektivitenin dışında olmayacaktır.

İslam kültür coğrafyası ve siyasal tarihi içerisinde önemli bir yer tutan Kudüs ile ilgili kapsamlı çalışmalar, konu üzerindeki anlaşmazlıklara müspet manada katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Bununla birlikte burada şuan için ulaştığımız kaynaklar çerçevesinde, konuyu kompoze etmek istiyoruz. Ele alınan dönem ile alakalı olarak Tevrat ve Kuran'de yaptığımız incelemeler, konuyu özgünleştirecek malzeme temin etmemize imkan vermiştir. Konuyu bir giriş ve üç bölümde ele aldık. Girişte, Filistin topraklarının coğrafi konumunu, birinci bölümde şehrin isminin menşei ve kuruluşunu, ikinci bölümde ise, Kudüs'ün M.S. 135 yılına kadar bu zaman içerisindeki siyasi tarihi anlattık. Üçüncü bölümde de, Kudüs'ün üç kutsal dindeki önemini anlatmaya çalıştık.

Tarihimizde olduğu kadar günümüzde de bizim için önemli bir yeri olan Kudüs ile alakalı bu çalışmayı yapmamızda metot ve bilgilerinden her zaman istifade ettiğimiz merhum danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Kasım İLGÜN'e Allah'tan rahmet diler, çalışmamın son aşamasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. M. Fatih KESLER'e şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

FİLİSTİN'İN COĞRAFI KONUMU

Eski Mısırlılar Ön Asya'nın Mezopotamya sınırlarından Akdeniz ve Süveyş Kanalı'na kadar uzanan bölümüne "Retanu" adını vermişlerdi. Bu ad Tevrat'ta bazen Lotanu bazen de Rotanu şeklinde zikredilmiştir. Günümüzde Suriye, Filistin¹ ve Sina denilen bu kara parçası, kuzeyde Anadolu, doğuda Mezopotamya, güneyde Arap Yarımadası, güney batıda Süveyş Kanalı ve batıda ise, Akdeniz ile çevrilidir. Arap Yarımadası'nda kuzeye doğru genişleyen çöl, Suriye'ye ulaştıktan sonra bir kavisle sonuçlanır. Verimli topraklar bu kavisin çevresinde bir hilal şeklinde görünmektedir.

Lotanu, tarihin başlangıcından beri; Yukarı Lotanu, Aşağı Lotanu ve Zahi adlarıyla üç bölgeye ayrılmaktadır. Bugünkü Suriye sınırları içerisindeki bölge, Yukarı Lotanu'yu, Filistin bölgesi de Aşağı Lotanu veya diğer ismiyle Haru (Kharu)'yu oluşturmaktadır². Orta Doğu bölgesinde bulunan Filistin toprakları, kuzeyden Lübnan, kuzey doğudan Suriye, doğudan Ürdün, güneyden Kızıl Deniz, güney batıdan Mısır ve batıdan ise Akdeniz'le çevrilmiştir. Bu bölgenin yüzölçümü, alanı takriben 82. 000 km olan Sina Çölü'nün 1/3 ünden daha az olup 28 220 km dir³. Kudüs 35.

1- "Filistin - Palestina" adı, bölgeye Yunan Makedonya hakimiyetinin buralar da hüküm sürmeye başlamasından sonra verilmiştir. Bu adın bölgede daha önceleri ikamet eden ve bu toprakların yer lisi addedilen "Philistins-Filisti"lerin oturmuş oldukları, denizle Şeria nehri arasındaki oldukça dar olan bölgeye "Philistina"denilmiş olmasından kaynaklandığı söylenmektedir. Yunanlılar bu memleketi, "Filistin" tabirini bir sıfat olarak kullanmak suretiyle önce "Sryia Palestina -Suriye Filistini" diye adlandırmışlar.Daha sonra romalılar bu yöreye sadece Palestina adını vermişler M.S.II asra doğrudan Filistini üç kısma ayırarak "Palestina Prima.Palestina Secunde Palestina Tertia" tabirlerini kullanmışlardır. Müslümanlar burayı fethettiklerinde ise buranın ismine dokunmamışlar ve bölge bundan sonra Filistin diye anılmaya devam etmiştir. Celal Tevfik Karasaban, *Filistin ve Şarkül Ürdün*, İstanbul 1942.s.10.Filistin ve Filistinlilerin uzak tarihi için bkz.Fahir Armaoğlu, *Filistin ve Arap İsrail Savaşları*, Ankara 1988.s.3-49.M.Lutfullah Karaman, *Uluslararası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu* İstanbul 1992.s.12-13.Mim Kemal Öke, *Tarihten günümüze Filistin Sorunu ve Türkler*.Ankara 1987.s.7vd.

2- Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, Ankara.1987, 1

3- Ahmet Varol, *İslam Ülkeleri Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, 97

Meridyenin hemen doğusunda, 32. Paralelin güneyinde, yani 35-34 meridyenler, 31-32. Paraleller arasında yer almaktadır.⁴

Suriye ve Filistin ile ilgili olan sınırlar, 1920'de İngiliz Fransız antlaşması ile tespit edilmiştir. Bu sınır bölgenin kuzey doğusundaki Hule gölünün 15 km ilerisindeki Doğu Ürdün sınırına yakın Hanu'd-Duveyr köyün(ün civarından)den başlayarak kuzeybatıya doğru zikri geçen gölün takriben 20 km kuzeyindeki Metula köyünü içine aldıktan sonra, adetâ dikine bir şekilde güneyde 3 gömlün 10 km kadar batısında bir noktada denize dönmekte ve kıvrıntılı bir çizgi ile Natura burnunda sahile varmaktadır.

Doğu Ürdün ile olan sınır, 1 Eylül 1922 tarihinde ilan edilen bir karar ile İngiliz Filistin Yüksek Komiserliği tarafından çizilmiştir. Bu sınır güneyde Akabe limanının 3 km kadar batısındaki bir noktada deniz kıyısından başlayarak Arube vadisini Talveg(Thalveg)hattı itibarıyla kuzeye doğru takip etmekte, Lut Gölünü ikiye ayırıp Şeria Nehrinin (bu büyük gölün) döküldüğü yere varmakta, bu nehri takip ederek Bisan kasabasına paralel olarak kuzeydoğuya doğru ayrılmakta ve el- Hamma köyünden itibaren taberiye Gölünü tamamıyla Filistin toprakları içinde bırakan eğrice bir kavis yapıp, daha kuzeyde Hule Gölü'nün doğusundaki Filistin-Suriye sınırının bittiği noktaya ulaşmaktadır.

Filistin'in, Mısır ile olan sınırları ise, Güneyde Akabe'nin batısından başlayarak bölgenin kuzey doğusuna doğru hemen hemen düz bir hat çizerek Bir'üs-Sebi'nin güneybatısındaki Avc'al-hafir köyünü içine alıp, daha kuzeybatısından Hanyunus'un 10 km kadar güneyinde Akdeniz kıyıları ile son bulmaktadır. ⁵ Filistin'in birbiri yanında dört tabii bölgesi vardır. Bu bölgeler şunlardır:

a- Sahildeki alçak ova

b- Karmel bölgesi

⁴ - Kudüs Tarihi Belge, İslam Konferansı Teşkilatı, (çev. Acar Tanlak) İstanbul.1988.8

⁵ - Karasaban.s.3.

c- Sina'yı güneye doğru kesen Esdrehon ovasıyla ikiye bölünmüş olan dağlık bölge

d-Hermon'dan başlayan ve Basan, Galaot ve Moab topraklarını geçerek güneye doğru akan Şeri'a ırmağının doğusundaki arazidir.

Akdeniz kenarındaki ova kısmından içeri girildikçe, ötede beride yuvarlak zirveli birçok tepeler, çakıl taşlarıyla dolu birçok sel yatakları görülür. Filistin'in köy ve kasabaları bu tepelerin yamaç üstlerine kurulmuştur. Tepelerin sarp yamaçlarında, küçük ağaçlarla büyük kayalardan başka birşey görülmemektedir. Toprağı kalkerli kayalardan oluşmuştur⁶.

Filistin'in coğrafi durumu, yukarıda da zikredildiği gibi dört bölgede incelenebilir. Günümüzde İsrail Devleti'nin elinde olan bu toprakların nitelikleri birbirinden oldukça farklıdır.

Birinci bölge, kuzeyden güneye doğru uzanan üç paralel kuşak ile, çoğunlukla kurak bölgeden oluşan güney bölgesidir. Kumlu bir sahil şeridinden oluşan kıyı düzlükleri, Akdeniz'e paralel olarak uzanıp kıyından 40 km kadar içeriye ulaşan verimli tarım toprağını oluşturmaktadır.

İkinci bölge, ülke boyunca uzanan sıradağlardır. Bunlar kuzey doğuda Golan Tepeleri ve Hula Vadisi, deniz seviyesinden 500 ile 1200 m yükseklikteki Galile Tepeleri ve bu Tepeler ile Samirye Tepelerini birbirinden ayıran Yizreel Vadisi'nden oluşmaktadır. Bu vadi, ülke topraklarının en verimli alanını oluşturmaktadır. Yine bu bölgedeki Yahuda tepeleri asırlık zeytin ağaçları ile ün salmıştır.

Üçüncü bölge, ülke yüzölçümünün yarısını kaplayan Negev bölümüdür. Bu bölge Filistin topraklarının en çorak alanıdır ve güney kısmını oluşturmaktadır.

⁶- Günaltay, 7-8

Dördüncü bölge ise, ülkenin doğusu boyunca uzanan Ürdün Vadisi ve Arova Bölümünü oluşturan alandır⁷.

Bu araştırma kapsamı içerisinde ele aldığımız Kudüs şehrinin coğrafi konumu ile alakalı bazı bilgileri burada zikretmek gerekmektedir. Kudüs, deniz seviyesinden 744 ile 818 m'dir. (İstasyon 744, Harem-i Şerif 744, ⁸ Zeytin Dağı 818). Şehir, Kızıl Denize 250 km, Ölü Deniz'e 22 km, Amman'a 88 km, Beyrut'a 380 km, Şam'a 290 km ve Kahire'ye 528 km uzaklıktadır⁹. Şehirde Filistin bölgesinin genelinde olduğu gibi, Kasım'dan Mart'a kadar yağmurlu kış dönemi ve diğer yedi ay boyunca süren çok sıcak geçen yaz dönemi olmak üzere iki tür iklim hakimdir. Şehirdeki Ağustos ayı sıcaklığı en düşük 19-28°, en çok ta 66-82° civarındadır¹⁰.

10. asır seyyahlarından Nasır Hüsrev'in Kudüs şehri ile alakalı gözlemleri şu şekildedir: "Şehir bir dağ tepesine kurulmuştur, yağmur suyundan başka bir suyu yoktur; köylerinde su kaynakları olmasına karşın, şehir merkezinde su bulunmamaktadır. Şehrin çevresinde, taş ve harçla yapılmış, demir kapıları bulunan sağlam bir kale mevcuttur. Şehir civarında hiç ağaç bulunmamaktadır; kaldiki şehir bir kaya üzerinde kurulmuştur. Burası pek büyük bir şehir; ziyaret ettiğimde burada yerleşik yirmi bin insan bulunmaktaydı. Güzel pazarları, yüksek yapıları vardı. Şehrin bütün zemini kaldırım taşlarıyla döşenmişti. Nerede bir dağ, yahut tepe varsa onu düzlemişler. Öyle düzlükler yapmışlar ki, yağmur yağdı mı bütün şehir zemini yıkanır. şehir tertemiz olur."¹¹

Kudüs'ü h. 438 yılında ziyaret ettiğini söyleyen yazar, buranın özelliklerini, Mescid-i Aksa'yı, Kubbetü's-Sahra'yı ve diğer ziyaret yerlerini kitabında detaylı bir

⁷- Ellen Hirsch. *İsrail'in Gerçekleri*. İsrail Enformasyon Merkezi, 1994, 80-83

⁸- Musevi, Hristiyan ve İslam dinlerinin mukaddes saydığı makamlar, eski Kudüsün doğu tarafında, şehirden duvarlar ile ayrılmış ve zemini yükseltilmiş 300x480

şekilde anlatmıştır¹². İleride de değineceğimiz gibi, şehir kurulduğu yıllardan itibaren, her dönemde önemli bir stratejik merkez olduğundan dünyanın ilgi odağı olmuş, bu özellik şehre hem bolluk, hareketlilik ve savaş getirmiştir.

Kudüs'ün eski yerleşim alanını incelediğimizde, üç tarafı da dağlarla ve bu dağlar ile birleşen surlar ile çevrili olduğunu görürüz. Şehire ancak Şam Kapısı, Herodos kapısı, Aziz Stephanus Kapısı, Çift Kapı, Siyon Kapısı, Yıldızlı Kapı, Yafa Kapısı ve Yeni Kapı ile girmek mümkündür. Şehrin kuzey doğusunu, müslüman mahallesi, kuzey batısıyla güney batısı arasında hıristiyan mahallesi, güney cephesindeki orta kısmı ise, yahudi mahallesi oluşturmaktadır. Başta Süleyman Mabedi ve diğer kutsal mekanların bulunduğu Harem-i Şerif, şehrin doğu kısmını kaplar¹³.

Yeni şehir, daha çok batı ve kuzey batı taraflarına genişleyerek kurulmuştur. Buralar genellikle yahudi göçmenler tarafından 1860 lı yıllardan sonra inşa edilmiştir. Nüfusu 1994 yılı itibarıyla 544. 000 kişidir¹⁴ ve Nebi Samuel, Meşârif ve Zeytin (Tur) dağları ile Cehennem Vadisi üzerine kurulmuştur¹⁵. Bilhassa yeni şehrin bu alanları 1920 den sonra eski şehrin alanını aşmıştır. Eski Kudüs denilen bölüm 1949 savaşlarında Ürdün'ün kontrolüne, yeni Kudüs denilen bölüm de İsrail'in kontrolüne terkedilmiştir. Şehrin idaresi 1967 deki Altı Gün Savaşlarına kadar bu şekilde devam etmiş, daha sonra bu savaşın bitimini öngören anlaşma ile şehrin bütün kontrolü İsrail'in egemenliğine terkedilmiştir¹⁶.

12. Bkz.Hüsrev, 31 vd.

13. "Kudüs", **İslam Ansiklopedisi** (İ.A.), XIV. 952-953; "Kudüs". **Büyük Larous**, XIV. 71-72

14. Hirsch, 94

15. Casir, 26

16. Hirsch, 41

I. BÖLÜM

A-KUDÜS ADININ MENŞE'İ

Kudüs şehri, tarih boyunca değişik adlarla anılmıştır. Şehir en eski sakinleri olan Kenanlılar tarafından “*Ursalim*” olarak adlandırılmıştır. Bu isim bazılarına göre, Kudüs’de hüküm süren eski krallardan birisinin ismidir. Kimilerine göre de selam manasına gelen “*sâlim*” veya “*şâlim*” kelimesi ile şehir manasına gelen sâmirice “*veûrî*” kelimesinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu kelime zamanla eski milletler tarafından tahrif edilmiş ve “*Ursalim*” olarak kullanılmıştır¹⁷.

Şehire ilk dönemlerde “*Medinetü-Yebusî*” ismi de verildiğini görmekteyiz. Bu ismin veriliş nedeni, tarihin başlangıcından beri Kudüs’de ikamet eden ve Kenanlıların içinde lider konumundaki kavim olan Yebusî’lere nisbetlidir. XII. asrın ortalarında İsrail oğulları Filistin’e gece baskınları yapmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Yüşa’nın Yebusî’lerle yaptığı savaşlar **Kitab-ı Mukaddes**’te zikredilmektedir¹⁸. İbranice olan “*Urşelim*”¹⁹ ismini yahudiler, Yebusilerin krallarının birisine atfen “*Yeruşalâyim*” olarak kullanmışlardır²⁰.

Hız. Davud, şehri hakimiyeti altına aldığı anda kendi ismini vererek “*Medinetü Davud*” diye adlandırmıştır²¹. Keza eski Mısır kitâbelerinde (M. Ö. XIX asra ait) şehrin ismini “*Uşâmân*”²² veya “*Yürüşâlim*”, Asûr yazıtlarında da “*Urusalimu*” şeklinde görmekteyiz²³.

Mukaddesî, Kudüs şehrinden “*el-Balat*” diye de bahsetmektedir. Muhtelif manaları olan bu kelime “*Palatium*” dan gelmekte ve ikamet yeri anlamındadır²⁴. Şehirden Yunanlılar ve Rumlar “*Hierosolyma*”, diğer batılılar ise “*Jerusalem*” ismi ile

17- Casir, 17

18- Casir, 18

19- Yakut el-Hamevi, **Mu'cemü'l-Buldân**, Kahire. 1957, I, 3

20- Casir, 18

21- Casir, 18

22- Casir, 17

23- **Tarihî Belge**, 18

24- “Kudüs”, İ.A. 954; Guy Le Lestrage, **Palestina under the Moslems**. New York 1990, 84.

bahsederler²⁵. Milattan sonra II. yüzyılda Kral Hedriyan Kudüs'te Yahudilerin girmesi yasak olan bir pagan sitesi kurmuş, şehre "*Aelia Capitolina*" ismini vermiştir²⁶. I. Konstantin milattan sonra 324 senesinde eski isimlerinden Urşelim ismini şehre iade etmesine rağmen, müslümanların fethine kadar Aelia (İliya) ismi ile anılmıştır²⁷.

Müslümanlar Hz. Ömer zamanında şehri fethettikten sonra onu, "*Beytü'l-Makdis*", "*Beytü'l-Mukaddes*", "*Beytü'l-Makdas*", "*el-Kudsü's-Şerif*" ve "*el-Medinetü'l-Mukaddese*" gibi isimlerle isimlendirmişlerdir. Yine müslümanlar onu, "*Dâru's-Selam*", "*Karyetü's-Selam*", "*Medinetü's-Selam*" gibi bir çok sıfatla da tavsif etmişlerdir²⁸. Beytü'l-Makdis, bazılarına göre Beytü'l-Mukaddes, ibrance "*Bethammiktas*" kelimesinin karşılığı olup, Süleyman'ın Ma'bedi manasına olup, sonraları şehir için kullanılmaya başlanmıştır²⁹. Nitekim Beytü'l-Makdis denilince, özellikle Kubbetü's-Sahrâ ve Mescidü'l-Aksâ kastedilmekte iken, Kudüs ile şehrin tamamını ifade edilmektedir³⁰.

El-Kuds, eski Araplarda temiz manasına kullanılmıştır. Beytü'l-Makdis denilince temizlenmiş yer ya da günahlardan arınmış yer manaları kastedilmektedir. Keza, bu kelimedede putlardan arındırılmış mekan manası da saklıdır³¹. Kimileri Beytü'l-Makdis'in Beytü'llah manasına da geldiğini söylemektedirler³².

B- ŞEHRİN KURULUŞU

En eski çağlardan beri varlığını sürdüren Kudüs şehri hakkında yapılan çalışmalar göstermiştir ki, şehrin kuruluşu m. ö 4000'li yıllara kadar uzanmaktadır³³.

²⁵- Casir. 18

²⁶- Casir. 18; Lestrangle.84.

²⁷- "Kudüs". Büyük Larous.73

²⁸- Casir.19; Fahd. 15. **Tarihi Belge**. 19

²⁹- "Kudüs", İ.A.955

³⁰- Casir. 20; Faiz Fahd. **el-Kuds**. Beyrut. 1986. 15; **Tarihi Belge**. 19

³¹- Casir. 19; Fahd. 15

³²- Yakut. I, 293

³³- **Tarihi Belge**. 18

Bu tarihten itibaren savunma ve dini ihtiyaçlar göz önüne alınarak şehirde inaatların yapımı balamıştır.

şehrin kuruluşu hakkında şefik Casir şu bilgileri vermektedir:

“Kud şehri, başlangıçta dağların arasında vadilerde idi, sonraları oralara Sadık isminde bir adam geldi; bu adam günlerini ibadetle geçiriyordu, zamanla Melik Sadık ismi ile şöhret bulan bu şahsa, o civarda bulunan on iki kabile reisi itaat ederek bağlılıklarını bildirdiler. Onun sözlerini dinleyip sevdiler. Bu zat civardaki kabilelerden Kud’u inşa etmek için mal toplayıp şehrin imarına başladı. Melik Sadık bundan sonra meliklerin babası olarak anıldı. ”³⁴

İbn. İbri tarafından da Kud’n kurucusu olarak gösterilen Melik Sadık, Yebusilerin en ünlü meliklerindendi. Onun zamanında teist bir inanç hakimdi ve bu inanç esasına göre ibadet ediliyordu, Melik Sadık insanlar arasında Allah’ın sünnetini muhafaza etmeye çalışan bir kişi olarak bilinmekteydi³⁵.

Kenan’lerin Arap yarımadasından Filistin bölgesine yaptıkları glerden önce burada birtakım topluluklar yařıyordu³⁶. Bu topluluklar hakkında kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Bu rivayetler onların tarihi geçmişini M. . 10. 000³⁷ ile M. . 200. 000 yıllarına kadar götürmektedir. Bazı araştırmacılar Filistin tarihinin zannedildiğinden çok önce başladığını Taberiye Gölü evresinde Neandertal ağının izleri bulunduğunu ve yakın zamanda Hayfa yakınlarında bir mağarada, gene aynı devre ait beş iskelet meydana çıkarıldığını, bütün bunlardan hareketlede M. . 40000 senesinde Avrupada gelişen Musteriyen Medeniyetinin Filistine kadar uzadığının söylenebileceğini kaydederler. ³⁸ Bazı araştırmacılar da bu bilgileri destekleyip M. . 40000 yılını dahada ileri götürerek M. . 200000 ileM. . 50000li yılları içeren

³⁴- Casir, 39

³⁵- Casir, 40

³⁶- Mesudı Ali b. el-Huseyin. **Murucu'z-Zehab ve Meadinu'l-Cevher**. Beyrut. 1985. I. 144

³⁷- Roger Garaudy, **Siyonizm Dosyası**, ev. Nezih Uzel, İst. 1983, 45.

³⁸- Will Durant, **Yahudi Tarihi ve Siyon nderlerinin Protokolleri**, ev. Sami Sabit Karaman, Ankara 1943 s.8.

rakamlar verip bu konuda farklı bilgiler aktarırlar. ³⁹. Buralara göç eden Kenanî'ler m. ö 4000 li ya da 3000 li yıllarda Kudüs şehrinin etrafını kalın surlarla çevirmişlerdir⁴⁰. Kenanî'lerin göçünden sonra şehirde evlerin inşaatlarına başlanmış ve yerleşim hızlanmıştır. Halk evlerini, şehrin civarında çokca bulunmasından ve kolayca işlenmesinden ötürü taşlardan yapıyorlardı. Bu evler küçük olup bir kattan fazla değildi. Evler bahçelerle çevrili, odaları uzun bir sofaya açılıyordu. Bahçelerde yağmur sularının toplandığı kuyular bulunmaktaydı⁴¹. Kenanî arapları eskiden de Harem-i Şerif'i ibadetgâh olarak kullanıyorlardı. Melik Sadık, Davud oğlu Süleyman'dan önce Harem-i Şerif 'de ibadet yeri olarak kullanılan bir mâbet inşa etmişti. Bu itibarla, başta eski Yahudi alimlerinden Ka'bu'l-Ahbar olmak üzere bir kısım alimler, " Süleyman, mabedini eski esas üzerine kurmuştur" derlerken pek haksız değildirlir⁴². Zira İbn Cevzi, kitabında Melik Sadık'ı Sam b. Nuh olarak zikreder. O, da yukarıdaki rivayete benzer bir şekilde Beytül Makdisi Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın eski esas üzere bina ettiklerini ve eski esasın mimarınında da Sam b. Nuh olduğunu belirtir ⁴³.

Kudüs şehrinin kurulmasıyla birlikte su yolu takip edilerek bir çok diğer siteler inşa edilmiş ve bölge, güney ile kuzey arasında fevkalade güzel bir mevki olan Duhur Tepesi'nde, su kaynaklarına yakın olarak gelişmiştir⁴⁴.

Tevrat'ta Kudüs'den ve ilk yerleşen halklardan bahsedilirken şu bilgiler verilir: Nuhun oğulları Sam, Ham ve Yafes'dir. Ham'dan dünyaya gelen çocuklardan bir tanesi de Kenan'dır. Yebusî ve diğer on kardeş de Kena'n oğullarını meydana getirir⁴⁵. Tevrat, tufandan sonra milletlerin Nuhun oğullarından meydana geldiğini ve herbirinin farklı yerlerde yerleşip farklı diller konuştuklarını belirterek, Kenan

³⁹- Fahd, 17 İnsanlığın genel eski tarihi için krş.L.S.B. Leakey, **İnsanlığın Ataları**, çev. Güven Arşabük, Ankara 1988.

⁴⁰- Casir, 38

⁴¹- Casir, 39

⁴²- Casir,39

⁴³- İbnül Cevzi (D510/Ö597) **Tarihu Beytü'l Makdis**,Thk. Dr. Muhammed Azeb,Beyrut 1984 s.12.

⁴⁴- **Tarihi Belge**, 18

⁴⁵- **Kitab-ı Mukaddes**, Tekvin. 10/1-18

oğullarının sınırlarını şu şekilde çizer: “Ve Kenanlının hududu Sayda’dan Gerar’e giderken Gaza’ya kadar, Sodom’a, Gomorra’ya, Adma’ya ve Tiseboim’e giderken Laşe’ye kadardır”⁴⁶. Tevrat’ın çizdiği bu sınırlar Filistin topraklarından başka bir yer değildir. Bundan dolayı genelde Filistin topraklarında, özelde Kudüs’de tarihin bu devirlerinde Yahudi varlığından söz etmek mümkün değildir.

M. Ö. 1500 yıllarına doğru Yeşu idaresindeki Yahudiler Filistine geldiklerinde Yebüs (Kudüs) kenti, verimli, gelişmiş ve üretken bir şehirdi⁴⁷. Tevrat’da, o günlerde bir Yahudi’nin gece vakti karısı ve hizmetçisi ile birlikte yaptıkları seyahatten şu şekilde bahsedilmektedir: “Onlar Yebus (Kudüs) yakınında iken gün çok inmişti. Uşak efendisine, “Rica ederim gel, Yebusi’lerin bu şehrine sapalım ve orada geceliyim” dedi. Efendisi ona, “İçinde İsrail oğullarından hiç bir kimsenin bulunmadığı, yabancı bir şehre sapmayacağız!” diyerek şehire girmeyi reddetti.”⁴⁸ Tevrat’da geçen bu olaydan da anlaşılacağı gibi, M. Ö. 1500’lü yıllarda Kudüs’de Arap Kenanilerin bir kolu olan Yebusiler oturmaktaydı. Onun için bu dönemde, Kudüs’te İsrailoğullarından tek bir kişiye bile rastlamak mümkün değildir. İlerde de belirteceğimiz gibi Tevrat Kudüs’deki Yebüsiler’in varlığından sıkça söz etmektedir⁴⁹.

Kudüs şehrini kuranların kim olduğu sorusuna cevap arayan araştırmacılar, genelde Kenanlılar üzerinde ittifak etmişlerdir. Ancak Kenanlıların kim oldukları, menşe’lerinin nereye dayandığı meselesi son yıllarda en çok tartışılan konulardandır. Konuyla ilgili olarak Şemsettin Günaltay şu bilgileri verir: “M. ö 2000 yılında ve daha sonra Filistin’in ve Batı Suriye Akdeniz sahillerinin en önemli etnik gruplarından birini teşkil eden Kenanlılar Tevrat ananesine kıymet verildiği zamanlarda Nuh’un Ham adlı oğlundan geldikleri ve Kuzey Afrika ile Filistin, Suriye ve Mezopotomya’nın en eski

⁴⁶- **Kitab-ı Mukaddes**, Tekvin, 10/20

⁴⁷- **Tarihi Belge**, 20

⁴⁸- **Kitab-ı Mukaddes**, Hakimler, 19/11-12

⁴⁹- **Kitab-ı Mukaddes**, Çıkış, 3/7, 33/2; Sayılar, 14/27-29; Tesniye, 7/1-5; Yeşu, 15/63; II.Samuel, 5/6-13; Hakimler,1/21

halkını teşkil ettikleri iddia olunan Şamitler ve Kuşitler ile akraba sayılıyordu. ”⁵⁰ Aynı yazar son yüzyıllara kadar insanlık tarihi için kaynak olan Tevrat’ın insanları kudşî sayılan hurafelerle uyuşturduğunu ve bir takım ensab cetvelleri uydurduktan sonra kavimleri Samîler, Hamîler ve Yafesîler diye ayırdığını, bunun da büyük yanlışlara sebep olduğunu belirttikten sonra şöyle devam eder: “ Bir ara garplı bilginler Heredot’a dayanarak Suriye ve Filistin’in diğer unsurlarıyla beraber Kenanlıları da Sami grubuna sokmuşlardır. ”⁵¹ Günaltay’ın bu tesbitine bazı arap tarihçiler de katılmaktadırlar⁵². Günaltay devamla şu bilgileri vermektedir: “ Fakat son zamanlarda yapılan arkeolojik araştırmalar, Tevrat gelenekleri ile eski Yunan destancılarının, tarihçileri sürükledikleri büyük yanlışlıkları düzeltirecek birçok vesikalar verdiği gibi, Kenanlılar ile Fenikelilerin hakiki ırklarını ve nereden gelmiş olduklarını da meydana çıkartmıştır. Bu gün öteden beri değişik adlarla anılan Fenikeliler ile Kenanların aynı kavim oldukları, bunların Suriye ve Filistin’e Basra Körfezi bölgesinden değil Akdeniz bölgesinden geldikleri kabul edilmektedir. Bunlar gelmeden önce Fenike ve Kenan ilinde başka kavimler bulunduğu arkeolojik araştırma ve kazılarla ispat edilmiştir. ”⁵³

Yazar, bu konuyu kitabında detaylı bir şekilde incelerken Filistin ve Suriye bölgelerinde yapılan kazılardan çıkan eserlerin Ege ve Akdeniz kültürünü yansıttığını bu nedenle Kenanlıların Arap kökenli olamayacağını ileri sürer. ⁵⁴

Günaltay, her ne kadar bu konuda böyle bir kanaatte ise de yapılan araştırmalar neticesinde farklı görüşte olanlar da vardır. Celal "Tevfik Karasaban Filistin'in ilk sakinleri hakkında şu bilgileri vermektedir: Tarihin iyi kötü zabtedildiği ilk çağlardan beri Filistin, Arabistan yarımadasından zaman zaman göçeden ve alışılmış tabiriyle "Sami-Semituqie" ırkından gelen insanlar tarafından iskan edilmiştir. Kenanilerin bu suretle göçen en eski yerlilerden olduğu ve onlardan sonra Fenikelilerin aynı şekilde buralara geldikleri sanılmaktadır. Bununla beraber

⁵⁰. Günaltay, 54

⁵¹. Günaltay, 55

⁵². Fahd, 20; Zakir Ahmed Han, *Tarihü'l-Filistin*, Beyrut, 1986, 1

⁵³. Günaltay, 54

⁵⁴. Günaltay, 54 vd.

Fenikelilerin, diğer birçok kavimler gibi, Mezopotamyanın şimalinden geldikleri ve Sami ırkından olmadıkları nazariyeside de vardır. Fakat Kartaca civarında bulunan kemik ve kafataslarından Fenikelilerin Sami ırkına mensup olduğu kanaatine varılması daha mümkün görülmektedir. Bunların herhalde doğudan gelerek önceleri Şeria vadisinde kaldıkları ve daha sonraları Bisan gediğini takip ederek Akka ile Trablusşam arasındaki sahil bölgelerinde yerleştikleri kuvvetle zannedilmektedir. Şu halde Fenikelilerin, Filistin'in bir kısmının ilk yerlilerini teşkil ettiği kabul edilebilir. Memlekete isimleri verilen "Philistin-Filisti"lere gelince, bunların oturdukları sahil mıntikasına Nil Deltasından geldikleri iddia olunmaktadır. Filhakika Tevrat'agöre İsrailoğullarının fatih olarak bu memlekete gelmesinden evvel yaşamakta olan "Filistiler, Kenaniler, Hititler, Heyutiler, Girgazitler, Perizitler ve Yebusiler vardır ki bunlardan Filistiler ve Hititler Sami değildirler ve Filistiler'in menşelerine göre Mısırdan gelmiş olmaları lazımdır.⁵⁵ Bu meseleyi halletmenin zorluğu ortadadır. Kudüs üzerine yüz yıllardan beri hak iddia eden Yahudiler, konuyu başından beri zaten saptırmışlardır. Onlara göre, Kenanlılar lanetlidirler ve sürekli köle olmaya mahkum edilmişlerdir⁵⁶. Yine onlara göre İsrail toprakları, Yahudi halkının doğduğu yerdir⁵⁷. Yahudi tarihi, İbrahim, İshak ve Yakup ile başladığına göre, Kudüs'ün Hz. İbrahim zamanında Melchisedik tarafından kurulduğunu⁵⁸ belirten haberin Yahudi kökenli olduğunu söylemek her halde yanlış olmaz.

Fakat bütün bu Yahudi iddialarına en güzel cevabı Tevrat'ın bizzat kendisi verir. "Ve vaki olacak ki, Allah'ın Rab, senin bina etmediğin büyük ve iyi şehirleri, senin doldurmadığın bütün iyi şeylerle dolu evleri, senin kazmadığın kazılmış sarnıçları, senin dikmediğin bağları ve zeytinleri sana vermek üzere İbrahim'e İshak'a ve Yakub'a and ettiği diyara seni getireceği ve doyacağı zaman sakın seni Mısır diyarından kölelik evinden çıkararak Rabb'ı unutma!"⁵⁹ Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi, İsrailoğullarının Kudüsün kurulmasında her hangi bir katkıları yoktur. Kudüs, Hz.

⁵⁵. Karasaban,13-14

⁵⁶. **Kıtab-ı Mukaddes**, Tekvin, 10/20-27

⁵⁷. Hirsch, 9

⁵⁸. Gregory Ebu'l-Ferec, **Ebu'l-Ferec Tarihi**, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara,1987, 78

⁵⁹. **Kıtab-ı Mukaddes**, Tesniye, 6/10

İbrahim zamanından çok önceleri Kenaniler tarafından kurulduğundan beri dini bir hüviyeti olan kutsal bir beldedir.

II. BÖLÜM

A-Hz. DAVUD DÖNEMİNE KADAR ŞEHRİN DURUMU

Kudüs şehrinin de bulunduğu Filistin bölgesi, coğrafi konumunun önemi dolayısıyla tarih devrinin başlangıcından itibaren zaman zaman hızlanmak üzere Mısır ve Babil arasında rekabet alanı olmuştur. Bu sebeple M. Ö. XI. yy'a kadar geçen zaman içerisinde bu bölgenin durumu, çevresinde kurulan imparatorlukların durumu ile çok sıkı bir irtibat halindedir⁶⁰. Çevresinde hangi imparatorluk kurulmuş ise bölge o idareye karşı sorumlu olmuş ve onlara vergi vermiştir. Bu nedenle bölge, sayısız savaşlara da sahne olmuştur.

Filistin'in bu jeopolitik konumu yöreye önemli faydalar da sağlamıştır. Kudüsden geçen kervan yolları sayesinde eski dünyanın medeniyet eserleri bu yöreye gelmiştir. Bu itibarla Filistin'de Mezopotomya ve Mısır medeniyetleri erkenden yayılarak gelişmişlerdir. Bazı araştırmacıların ifadesi ile, Filistin'in mevkii Filistin'e hem servet ve hem de harp getirmiştir⁶¹.

Bu bölgede M. Ö. 3000 li yıllarda Bâbillilerin hakimiyeti görülmektedir⁶². Daha sonra M. Ö. 2600 yıllarında Mısır'da iktidarda olan beşinci sülaleden Kral Sahure Filistin'e bir sefer yapmıştır. Yine altıncı sulale döneminde de Filistin'e bir takım seferler düzenlendiği bilinmektedir⁶³.

Mısır'da M. Ö. 2098-1587 yılları arasında Arap kökenli Hiksos sülalesinin hakimiyeti sürmekte iken Filistin bölgesi geçici bir süre için hürriyetine kavuşmuştur.

60- Günaltay, 37 vd.

61- Ahmet Çelebi, *Yahudilik*, çev. Ahmet Büyükçınar- Ö. Faruk Harman, İstanbul, 1978, 23

62- Çelebi, 25; Günaltay, 45

63- Yaşar Kutluay, *Yahudiler ve Türkler*, I, İstanbul, 1987, I, 27

Yine bu yıllarda Hz. İbrahim'in Filistin taraflarına geldiğini görüyoruz⁶⁴, Hz. İbrahim M. Ö. 1900 lü yıllarda Kudüs'e geldiğinde şehrin yüzölçümü 40 dönüm civarındadır⁶⁵. Bazı kaynaklarda konu ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: "Hz. İbrahim inancını koruyabilmek için vatanından ayrılmaya karar verir, Allah ona Habra'ya gitmesini söyler, O da oraya giderek Hebron mağarasına girer, mağarada bir ses ona şöyle der, "Ey İbrahim! Baban Adem'in kemiklerine selam ver. . . " Hz. İbrahim bu topraklarda yaşadığı sürece Filistin, Hicaz, Kudüs ve Mekke ile yakın ilişkiler kurar. Hz. İbrahim, iki hanımı da vefat edince kendisine altı çocuk verecek olan Keytüra isimli Kenanlı bir hanımla evlenir. Daha sonra da kendisine beş çocuk veren başka bir kadınla evlenir."⁶⁶

Bazı tarihi kaynaklarda⁶⁷ geçen ve Tevrat tarafından da desteklenen⁶⁸ bu haberler şu problemi gündeme getirmektedir: Siyonist yazarlar Hz. İbrahim'i sadece İsrail oğullarının atası olarak göstermeye çalışırlar. Devamında da Allah'ın Hz. İbrahim'in torunlarına Filistin'i vadettiğini söyleyerek⁶⁹ onun göçlerinden ve hareketlerinden bahsedip Hz. İbrahim'i sadece kendilerine malederler. Halbuki Hz. İbrahim yerli halk tarafından bir yabancı olarak görülmemiş, aksine kısa zaman içerisinde Kenanlılar tarafından kabul görmüştür ve Hz. İbrahim'in nesli sadece Hz. İshak'la değil, yukarıda da belirttiğimiz gibi, gerek evlenerek kendisine onbir çocuk veren Kenanlı hanımlar sayesinde, gerek Hz. İsmail vasıtasıyla devam eden nesil sayesinde devam etmiştir. Bu nedenle tarihsel olarak sadece Yahudiler'in sahip çıkmaya çalıştığı Hz. İbrahim ve onun bıraktığı kültürel miras, en az Yahudiler kadar Filistinlilere de aittir.

Hz. İbrahim'le beraber kıtlık ve yokluktan ötürü Mısır'a göçen İbrani'ler,⁷⁰ M. Ö. 1300'lü yıllarda Hz. Musa'nın önderliğinde tekrar Filistin topraklarına geri

⁶⁴- **Kıtab-ı Mukaddes, Tekvin, 12/1-13; Zemahşeri Muhammed b.Ömer,Keşşâf an Hakaikü Kavamizi't-Tenzil ve uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil, Beyrut.III,6**

⁶⁵- **Tarihi Belge, 20**

⁶⁶- **Tarihi Belge,20**

⁶⁷- **Mesudi, I, 46**

⁶⁸- **Kıtab-ı Mukaddes, Tekvin, 25/1-5**

⁶⁹- **Kıtab-ı Mukaddes, Çıkış, 3/17.33/2**

⁷⁰- **Kıtab-ı Mukaddes, Tekvin, 12/10-15**

dönmeye başladılar. Bu arada Yebusilerin yaşadığı Kudüs şehri, bazan Mısırlıların ve bazan de Babillilerin eline geçti. Her iki medeniyetin de zayıf olduğu dönemler ise, Kudüsün bağımsızlığını ilan ettiği zamanlar olmuştur⁷¹. Tevrat'da İbranilerin bu seferlerine şu ifadeler de işaret edilmektedir: “Sizi Mısır’ın sıkıntısından Kenanlı, Hitti, Amori, Perizzi, Hivi ve Yebusiler’in diyarına, süt ve bal akan diyara taşıyacağım.”⁷² Ve senin önünden süt ve bal akan bir diyara melek göndereceğim. . . Yebusileri kovacağım.”⁷³

Kitapta Yebusilerin oturduğu şehir, süt ve bal akan yer olarak tavsif edilir; ancak, İbranilerin oralara hakim olduklarında yapmaları gereken şeyin, oraları yakıp yıkmak, oradaki insanlarla her halukarda anlaşmamak şeklinde açıklanır⁷⁴. Şayet bu şekilde hareket etmezlerse, başlarına gelecek olan şeyler şunlardır “ Fakat memlekette oturanları kovmazsanız o zaman onlardan bıraktıklarınız gözlerinizde diken gibi, böğürlerinizde üğendire gibi olacaklar ve oturmakta olduğunuz memlekette size sıkıntı vereceklerdir.”⁷⁵

İbraniler Tevratın ifadesi ile Filistin’e bu duygularla gelmiş olmalarına rağmen karşılaştıkları durum pek iç açıcı değildi. Zira onlar şimdiye kadar göçebe hayatı yaşamış, yerleşik bir düzene sahip olamamış insanlardı. Fakat “süt ve bal akan” diyarın sakinleri, onların tam tersi müreffeh bir hayat sürüyorlardı. “Ve onlar Musa’ya dediler, bizi gönderdiğin diyara vardık, gerçekten süt ve bal akıyor. Onun meyvesi budur. Ancak memlekette oturan kavim kuvvetlidir. Şehirler istihkamlı ve çok büyüktür.”⁷⁶

İbraniler bu duygularla Hz. Musa’ya serzenişte bulunarak ona karşı isyan ettiler. Kuran’de bütün bu olaylar bize şu şekilde anlatılmaktadır:”Ey milletim! Allah’ın size yazdığı kutsal yere girin, ardınıza dönmeyin; yoksa, kaybedenler olarak dönersiniz. Ey Musa! Orada zorba bir millet var. Onlar oradan çıkmadıkca biz oraya

71- Günaltay, 63 vd: Casir, 41

72- **Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, 3/17**

73- **Kitab-ı Mukaddes, Çıkış,33/2**

74- **Kitab-ı Mukaddes, Tesniye, 1/5: Sayılar, 33/51-54**

75- **Kitab-ı Mukaddes, Sayılar, 33/55**

76- **Kitab-ı Mukaddes, Sayılar, 13/27-29**

girmeyeceğiz. Eğer çıkarlarsa biz de gireriz.”⁷⁷ “Ey Musa! Onlar orada oldukça biz asla oraya girmeyeceğiz. Sen ve Rabbin gidin savaşın, biz burada oturacağız.”⁷⁸

Sonuçta onlar Hz. Musa'ya baş kaldırıp isyan ettiler⁷⁹. Onların bu tavırları Hz. Musa'yı son derece üzüp incitmiştir⁸⁰. Hz. Musa Allah'a “Rabbim, ben ancak kendime ve kardeşime söz geçirebiliyorum. Artık bizimle bu yoldan çıkmış bu milletin arasını ayır.”⁸¹ dediğinde; Allah, ona “ Yer yüzünde şaşkın şaşkın dolaşacakları kırk yıl orası onlara yasaktır. Sen yoldan çıkmış kavim için tasalanma!”⁸² diye cevap veriyordu.

Bütün bu olaylar esnasında H. z. Musa Turi Sinaya ulaşmış ve orada Kuran -ı Kerim'de de bahsedildiği gibi Cenabı Hakla konuşmuştu⁸³. Tevrat'ta ise bu olay Musanın Yehova ile konuşması olarak geçer. Ve Hz. Musanın İsrailoğullarının uygulaması için on emri burada aldığı kaydedilir. On emir ise şunlardır,

1) Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkararak benim.

2) Benden başka tanrı olmayacak. boşlukta, yerin üstünde veya altında, denizlerin derinliklerinde, mevcut olan varlıkların resimlerini yapmayacak, onlara hiç bir surette tapmayacaksın.

3) Allahın ismini boş yere ağzına almayacaksın.

4) Cumartesi sebt gününü daima hatırlayıp onu kutsal kılacaksın. Haftanın altı gününde çalışacak, yedincisinde istirahat edeceksin. Cumartesi günü Allah'ına tahsis edilmiş umumi dinlenme günüdür O gün ne sen, ne oğlun, ne kızın, ne uşağın, ne de hayvanın, kısaca hiç biriniz çalışmayacaktır.

77- Kur'an, Maide, 5/21-22

78- Kur'an, Maide, 5/24

79- Kur'an, Bakara, 2/93

80- Kur'an, Saff, 61/5

81- Kur'an, Maide, 5/25

82- Kur'an, Maide, 5/26

83- Kur'an, Taha, 20/9-14

5) Anne ve babana hürmet edeceksin.

6) Öldürmeyeceksin.

7) Zina yapmayacaksın.

8) Çalmayacaksın.

9) Yalan şhadette bulunmayacaksın.

10) Hiç kimsenin, evine, barkına, karısına, hizmetçisine, öküzüne, eşğine velhasıl sana ait olmayan bir şeye göz dikmeyeceksin⁸⁴.

Bu on emir Yahudilerin temel prensiplerini içinde bulundurur. Hz. Musa Sina dağından indiğinde iki taş tablet (levha) üzerinde yazılı olarak bu emirleri getirmiştir⁸⁵. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa'nın Sina dağına çıkması ve Allah Teala ile konuşması Araf suresinde zikredilir⁸⁶. Bakara Suresi'nde 83 ve 84. Ayetlerinde de bu on emir şu şekilde zikredilir.

1) Allahtan başkasına kulluk etmeyeceksin.

2) Ana babaya iyilikle muamele edin.

3) Hısım akrabayı gözetin.

4) Babasız ve kimsesizlere iyilik edin.

5) Yoksullara yardım edin.

6) Diğer insanlara güzel söz söyleyin.

7) Namazı dosdoğru kılın

⁸⁴- **Kitab-ı Mukaddes**. Çıkış, 20/1-17; Tesniye, 5/6-21.

⁸⁵- Günay Tümer, Abdurahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara 1993, s195.

⁸⁶- K. Kerim. Arf, 7/142-155.

8) Zekatı verin.

9) Birbinizin kanlarınızı dökmeyin.

10) Birbinizi kendi memleketinizden çıkarmayın⁸⁷

Hz. Musa bu emirleri tebliğ ettikten sonra İsrailoğullarının fert ve cemiyet haya tına bu esaslara göre tanzim eden talimatı tespit ederek yehovanın zaman zaman gelip milleti ile temas edeceği Tabut'ul- Ahd'i yapmaya başladı. Taşınabilir bir şekilde altın gümüş ve tahta kullanarak yapılan ve kumaşlara sarılı olarak saklanan bu tabut İsrailoğullarının sürekli önem göstererek koruyup sakladıkları onların dini bir sembolü olarak anılagelmıştır. Hatta Yahudiler Kudüs'teki Süleyman mabedi yapılıncaya kadar tanrının içinde hazır olduğuna inandıkları bu kutsal tabuda tapındılar⁸⁸. Hatta bu Ahit Sandığı öylesine mana doludur ki, dindar bir İsraili düşmesin diye ona dokunduğu zaman yıldırım çarpmış gibi, düşüp ölmüştür⁸⁹. Kur'an-ı Kerim'de, Kutsal Tabut'tan bahsedilirken Talut ile Calut arasındaki savaşta, Talut'un hükümdarlığını kabul etmeyenlere, Tabut'un bir alamet olarak geldiği zikredilmektedir. "Gerçek, onun hükümdarlığının açık alameti size o Tabut'un gelmesi olacaktır ki, içinde Rabbinizden bir sekinet ve Musa hanedanı ile Harun ailesinin bıraktıklarından bir kalıntı vardır"⁹⁰. Tabut'un kime ait olduğu ve nereden geldiği noktasında muhtelif rivayetler vardır. Bazılarına göre Adem (A.S.) cennetten yeryüzüne inerken bir takım eşyalar getirmiştir bunların arasında tabut da vardır.⁹¹ Bir kısım kaynaklarda da Allah Hz. Adem'e tabut indirmiş, içinde evladından gelecek peygamberlerin suretleri varmış, tabut nesilden nesile intikal etmiş sonunda da Yakup (A.S.) intikal etmiş ve bundan sonra da İsrailoğulları arasında kalmış. Hz. Musa bunun içine tevrati koyar muharebe ettiğinde öne geçirirmiş⁹². Bir grupta Hz. Musa'ya anasından kalmıştır. Zira Allah bu sandığı Musa'nın annesine indirmiş o da Musa'yı onun içine koyup denize salıvermiştir.

87- Kuran, Bakara, 2/83-84.

88- Fellichen Challeye, **Dinler Tarihi**, Çev. Sami Tiryakioğlu. İstanbul 1960,

89- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Samuel 2/ 6-7.

90- Bakara, 248.

91- Şevkani, **Fethul Kadir**, I, 266.

92- Fahrettini Razi, VI, 188; Elmalılı Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul 1982, II, 832.

Vefatına yakın, levhaları, zırhını, yanında nübüvvetine ait şeyler içine koydu ve Yuşa İbn Nun'a bıraktı⁹³. Tabut'un içinde de biraz önce belirttiğimiz gibi Hz. Musa'nın asası, levhalar, Hz. Harun'un asası, Hz. Musa'nın ve Hz. harun'un elbiseleri, kudret helvası, Hz. musa'nın sarığı ve nalinleri, Altın bir taş⁹⁴. Bu konuyla ilgili muhtelif rivayetler vardır, ama bunların pek çoğuda Kitab-ı Mukaddes kökenlidir. Doğrusunu da ancak Allah bilir.

İbranilerin bu tavırlarına rağmen Allah onlara, çölde dolaştıkları sürede, bir mucize eseri, istifade edecekleri on iki pınar verip su ihtiyaçlarını karşıladı⁹⁵, bulutla üzerlerine gölge yaptı, onlara gökten kudret helvası ve bildircin indirdi⁹⁶. Fakat Allah'ın bu rahmetine ve lütfuna karşılık onlar yine azgınlıklarına devam ettiler, zinet takımlarından yaptıkları bir buzağıya⁹⁷ ve Kenanlıların putu Be'lim'e(Baal)⁹⁸ tapındılar. Onlar bu nankörlüklerinden dolayı, zillet ve yoksulluk damgası yediler⁹⁹. Allah vadettiği bu toprakları, asi olmaları yüzünden, o anki İbrani nesline haram kılmıştır¹⁰⁰.

İbraniler için bu yörelerde artık tam bir sefalet hayatı başlar. Miladdan önce XIII. yy sonlarına doğru on iki kadar küçük klandan oluşan yarı bedevi bir kabile olarak Filistin'in Meram, Taberiye ve Lut gölü bölgelerine yerleştiler. Kenan ilindeki bu insanların hayatı, çevrelerindeki kavimlerle sürekli çarpışarak geçmiştir. İbraniler

93- el Alusi,*Ruh'ul-Meani Fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut. 1987. II, 168.

94- Taberi, II, 613, Et-Tıbyan, II, 293, el-Keşşaf, I, 293, er-Razi, VI, 191. Fazla bilgi için bkz. Aydemir s. 204 vd.; Michel Walson, *İslam Maneviyatı ve Batı*, Çev. Işık Ergüden. İstanbul 1955, s.99.

95- Kur'an,Bakara, 2/60; Araf,7/160

96- Kur'an,Araf, 7/16; Tâhâ, 20/80

97- Kur'an,Araf, 7/148; Tâhâ, 20/88

98- Baal ;Önceleri belirli bir tanrının özel bir ismi olmayıp"efendi.rab"manasında bir çok ilahi varlığa verilen ortak bir ad idi. Kenaniler fırtına tanrısına bu adı vermişlerdir.İbranilerle kenanilerin irtibatı başladığında, Kenaniler Baalve Astartilere tapıyorlardı. (Hakimler2/12:10/6). Kenan ülkesinde Baal bereket verme, yağmur yağdırmave verimli fonksiyonları olan bir tanrı olarak kabul ediliyordu.İsrailoğulları Yeşunun ölümünden sonrada Baal'a tapmaya başladılar. Yahudi tarihi boyunca allaha kulluktan uzaklaşıp mahalli ilahlara tapınma, sık sık yaşandı. Fazla bilgi için bkz. Hakimler 8/33.ISamue 17/4:I Krallar 16/31: 22/54; II.Krallar, 3/2; 10/18; 21/3; Yeremya, 7/9; 19/5; 23/27 Hoşea, 2/10.

99- Kur'an,Bakara, 2/61

100- Fahrettin Razi, *Tefsir-i Kebir*,çev. S.Yıldırım.L.Cebeci,S.Kılıç,S.Doğru.Ankara. 1989.IX.16

her ne kadar düşmanlarının kuvvetli oldukları dönemlerde bazan birleşseler de tam bir birlik oluşturamadan bu yıllarda kargaşa içinde yaşamışlardır.

Bu nedenle Kenanlılar karşısında sürekli aciz duruma düşmüşler, İbrani Krallığı kuruluncaya kadar, dağlık bölgelerde yaşamışlardır. Sadece mızrak ve kılıçla savaştıkları için ovalarda çarpışamamışlar, bilhassa Hattiler'in müthiş harp arabaları karşısında perişan olmuşlardır. O sıralarda ele geçirebildikleri Ais, Bethel, Hebron, Laikh ve Sikhem gibi yerleri gece baskınlarıyla alabilmişlerdir¹⁰¹.

Krallık devrine kadar ele geçirebildikleri alan, Maverâ-i Ürdün'ün yüksek yaylalarıyla Galile'nin arazi bölgesini Efraim ve Yuda dağları mıntikasını içine alıyordu. Fakat buralar Kenanlıların müstahkem mevkileriyle çevrili bulunuyordu. Bununla beraber yakın komşuluk neticesinde civardaki kabilelerle dostluk kuruluyor, hatta Yahve(Yehova) yerine Baal'e (Be'lim) ve Astartiler'e¹⁰² tapmaya başlanıyordu. Zamanla çoğalan ve muharip sayıları kırk bine ulaşan İbraniler, Kenanlıların topraklarını ele geçirmeyi başarmışlardır¹⁰³ Bu arada yahudilerin tanrısından bahsetmek gerekirse, Hz Musa, İsrailoğullarına inandıkları bütün ilahlara karşılık tanrıyı telkin etmiştir Yahudilere göre bu tanrı Yehovadır. O geceleyin bir ateş sütunu, gündüz ise siyah bir bulut halinde bir çalının içinde görünmüştür. Gökürültüsü tanrının gür sesidir. Zamanla Yehova kudreti sayesinde bütün tanrıları ortadan kaldırmış ve Kenan ilinin tek tanrısı haline gelmiştir. Böylece bütün tanrıları şahsında temsil eden ve bu manada tek olan Yehova, İsrail milletinin milli ilahı olmuştur¹⁰⁴. Aynı zamanda Yehova bazen yaptığı kötülüğe pişman olan,¹⁰⁵ zalim¹⁰⁶ yakıp yıkıcı, sadece kendi milletini düşünen bütün insanlığın değil sadece İsrailoğullarının ilahıdır. Bu nedenle bütün ilahlara düşmandır¹⁰⁷. Aynı zamanda bir yahudi de o Allah'ın

101. Gunaltay, 309

102. **Kitab-ı Mukaddes**, Hakimler, 2/13

103. Günaltay, 309-310

104. Ahmet Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, İstanbul, 1993 s.158

105. - **Kitab-ı Mukaddes**, Çıkış, 32/14; I.Samuel, 15/10.

106. Yehovanın zalimliği hakkında bkz. J. Arnold Toynbee, **Tarihçi Açısından Din**, Çev. İbrahim Canan, İst. 1978, 61-63.

107. Çıkış, 12/22.

özünden çıkmıştır¹⁰⁸. Yehova ve ona yapılan ibadetin geçirdiği merhaleler hakkında Ahmet Çelebi Yahudilik adlı kitabında detaylı bir şekilde bilgi verir. ¹⁰⁹

Hz. Musa'nın vefatından sonra İbranilerin başına geçen Nun oğlu Yeşu, Tevratın ifadesi ile, "Ruhu hikmet ile dolu idi. Çünkü Musa onun ellerinin üzerine ellerini koymuştu. İsrail oğulları onu dinliyordu." ¹¹⁰ şeklinde tavsif edilen bir şahıstır. İsrail oğulları, Filistin'e Yeşu idaresinde girmişlerdir¹¹¹. Fakat Yeşu yüz on yaşında öldüğünde Kudüs, henüz ele geçirilmemişti. İbrani tarihinde Yeşu idaresi altında Kenan diyarına girilmesinden, İbrani hükümetinin kuruluşuna kadar geçen süre, Tevrat'ta Hakimler Bölümü adı altında anlatılır. Keza bu devir İbrani tarihinde Hakimler Devri olarak bilinmektedir.

Tevrat'da Hz. Musa'nın Kenan iline vardığında yapması gereken şeyler¹¹² ve kavminin ona karşı tavırları¹¹³ gibi bu dönemi anlatan kısım **Çıkış** kitabıdır ve kırk babdan oluşmaktadır.

İbraniler M.Ö. 1100'lü yıllarda Filistinliler karşısında Tabutu'l-Ahd'ı onlara kaptıracak kadar perişan bir vaziyete düşünce, durumlarının vehametini kavrayıp Samuel ve Talut etrafında birleştiler¹¹⁴. Bu arada Kudüs'un durumuna baktığımızda manzara şu şekilde idi; şehir Yeşu'den sonra çekilen kura sonucunda Bünyamin oğullarına düşmüştü¹¹⁵ ve birleşen İbraniler, Yahuda ve Şimeona başkanlığında Kudüs'e karşı savaştılar, burayı aldıktan sonra da halkı kılıçtan geçirerek şehri ateşe verdiler¹¹⁶. Fakat yine Tevrat'ın bildirdiğine göre, Yahuda oğulları, Kudüs'un halkını teşkil eden Yebusileri şehirden çıkaramamışlardır. "Ve Yahuda oğulları Yeruşalim'de oturan Yebusileri kovamadılar. Yebusiler, Yahuda oğulları ile beraberce bu güne

¹⁰⁸. Mustafa M. Tahhan, **Filistin'e Büyük Komplo**, İst. 1995. 58.

¹⁰⁹. Çelebi, 175 vd.

¹¹⁰. **Kitab-ı Mukaddes**, Tesniye, 34/9

¹¹¹. **Kitab-ı Mukaddes**, Yeşu, 6/17-27

¹¹². **Kitab-ı Mukaddes**, Çıkış, 13/5-15

¹¹³. **Kitab-ı Mukaddes**, Çıkış, 16/1-20

¹¹⁴. Günaltay, 313; Ebu'l-Ferec. 87

¹¹⁵. **Kitab-ı Mukaddes**, Yeşu, 18/28

¹¹⁶. **Kitab-ı Mukaddes**, Hakimler. 1/8

kadar Yeruslm de oturuyorlar.”¹¹⁷ Buradan ıkarılan sonuç da İsrailoğullarının Kudüs'e ilk defa bu dönemde ayak basmalardır. Şehir bu dönemden sonra İbranilerin durumlarına göre farklı yönetimlerin eline geçmiş ve önemini muhafaza ederek Hz. Davud dönemine kadar gelmiştir.

B-İBRANİ KRALLIğI DÖNEMİNDE KUDÜS

Hz. Davut, Allah'a dönük,¹¹⁸ g ve kuvvet sahibi,¹¹⁹ Allah katında yakınlık ve makam olan,¹²⁰ bilgin,¹²¹ bir kişi idi. Dağlar ve kuşlar onun emrindeydi¹²². Kendisine zebur verilmiŐti.¹²³

Başlangıçta müminlerin emiri Tlutun askeri olan Hz. Davut, sonra İbranilerin başına geçti. İbraniler onun dönemiyle birlikte artık göçebe hayatları sona ermiŐ, yerleşik hayat düzenleri başlamıştı. Hz. Davut krallıkla peygamberlik vasıflarına sahip bir kiŐiydi.¹²⁴ Hz. Davut devri İbrani tarihinin harp ve fetihlerle parlayan Őeref ve zafer devridir. Hz. Davut hem peygamber, hem de milli bir kahramandır¹²⁵.

Kudüs Hz. Davut zamanında Yebsilerin elinden tekrar alındı. Şehrin alınıŐı Tevratta Şu Şekilde zikredilir: “ Ve krala adamları Yeruslme diğer ahalisi Yebsilere karşı gittiler, ve bunlar Davut'a Şöyle dediler: Sen buraya girmeyeceksin, fakat krler ve topallar seni kovacaklar: Bununla Davut buraya giremez demek istiyorlardı. Fakat Davut, Siyon Hisarını aldı; Davut Şehri budur ve Davut o gün dedi, “Her kim Yebsileri vurur ve su yoluna eriŐirse ve Davut'un canının nefret ettiği topalları ve

117. Kitab-ı Mukaddes, Yeşu, 15/63. Yine konu ile ilgili bkz. Hakimler, 1/12; Yeşu, 18/28; Hakimler, 1/21

118. Kur'an, Sa'd, 38/17

119. Kur'an, Sa'd, 38-17

120. Kur'an, Sa'd, 38/25

121. Kur'an, Neml, 27/15; Enbiya, 21/79

122. Kur'an, Sa'd, 38/18-19

123. en-Nisa, 4/163; el-İsra, 17/55.

124. Bakara, 2/251. İsmail b. Ömer İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye Kahire 1939, II, 10.

125. Günaltay, 319

körleri vurursa. . . bundan dolayı kör ve topal eve girmeyecektir. Ve Davut hisarda oturdu ve ona Davut'un şehri dedi."126

Hz. Davut, Kudüs'ü ele geçirince kuzey ve güney klanları arasında rekabete meydan vermemek için, daha önce Hebronda olan hükümet merkezini Kudüse taşıdı. Ve şehrin kurulduğu tepelerden birisi olan Siyon'da, Finike kralı Hiram'ın¹²⁷ gönderdiği mimarlarca bir saray ve mabed yaptırdı¹²⁸. Buraları sonra Siyon adını aldı. Hz. Musa'ya verilen on emri ihtiva eden Mukaddes Sandık (Tâbut'ul-Ahd) Filist'lerden¹²⁹ kurtarıldığı günden beri Gabaa'da, Levi Sıbtında Abinabin evinde muhafaza ediliyordu. Hz. Davut bütün İsrail oğullarını Siyon'a bağlamak ve burayı onlar için birlik kâbesi yapmak maksadıyla sandığı büyük bir merasimle getirterek burada kurduğu yeni mabede koydu¹³⁰.

Kudüs, Hz. Davud'un döneminden itibaren hem İbrani krallığının başkenti olmuş, hem de inananlar için mukaddes bir merkez haline gelmiştir. Hz Davut'un Kudüs'te kurduğu hükümet erkânı, bir vezirle bir komutan, bir hazinedar, bir genel katip ve bir baş hahamdan ibarettir¹³¹.

Bu dönemle ilgili haberler Tevrat'da I. Samuel, II. Samuel, I. Krallar, I. Tarihler gibi bölümlerde anlatılmakla birlikte haberler arasındaki çelişkiler, bizi bu anlatılan olaylar hakkında teraddüte düşürür. Mesela II. Samuel 24/1'de "Ve İsrail'e karşı Rabbin öfkesi yine alevlendi, ve; git İsrail'i ve Yahuda'yı say, diye Davut'u onlara karşı tahrik etti." derken Rabbin öfkesi itici güçtür. Ama aynı olaydan bahseden I. Tarihlerde bu itici güç şeytandır. "Ve şeytan İsrail'e karşı, kalktı ve İsrail'i saymak için Davut'u tahrik etti"¹³².

126- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Samuel, 5/6-9

127- Tarihi Belge, 21

128- Müciriddin el-Hanbeli, **el-Üns el-Celil bi-Tarihi el-Kudsi ve'l-Halil**, I, ts. 106.

129- Menşe'leri Girit adası olduğu sunulan ve Filist (Plestiyu) adıyla anılan bu insanlar uzun meceralardan sonra yirminci sülale firavunlarından III. Ramses zamanında nihayet aşağı Lotanu'da yerleşmiş, buralara kendi adlarını vermişlerdi. Günaltay, 290

130- Günaltay, 318; Ahmet Çelebi, 57

131- Günaltay, 319

132- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 21/1

Yine Tevrat'da Hz. Davut döneminde karşı karşıya kalınan kıtlıktan bahsedilirken bir yerde "Ve Allah Davud'a gelip ona bildir di ve kendisine dedi: Sana memleketinde yedi kıtlık yılı mı gelsin? Yoksa düşmanların seni kovalarken onların önünde üç ay mı kaçarsın?"¹³³ diye *yedi sene* zikredilirken aynı olayı anlatan bir başka yerde *bu yedi sene, bir anda üç seneye düşer*. "Ve Allah Davut'a gelip ona dedi: Rab şöyle dedi, istediğini al, ya üç yıllık kıtlık, yahut düşmanlarının kılıcı sana erişecek, seni sıkıştırılanların önünde üç ay bitip tükenmek."¹³⁴

Bu misallerden de anlaşıldığı gibi Yahudiler olayları aktarırken, kendi içlerinde de pek çok zaman ikileme düşmüşlerdir. Bir olayı ya yalan yanlış, ya da saptırarak ve ya kendi menfaatlerine uygun bir şekilde aktarmışlardır¹³⁵. Onlara göre Hz. Davut, bazan Rabbin kötü gördüğü¹³⁶ insanlara karşı çok kaba davranıp kan döken¹³⁷ komutanlarından Uriya'nın karısını çıplak yıkanırken gördüğünde onunla zina edip kadını hamile bırakan bununla da yetinmeyip, karısına sahip olmak için komutanı Uriya'nın kasıtlı bir şekilde savaşta ölümüne sebep olan¹³⁸ bir kişiliğe sahipti.

Bütün bu iftiralarla birlikte yine de Hz. Davud İsrail oğulları için, ideal bir hükümdar, bir kahraman olarak görüldü. Bu sebeple kendisi milli bir kraldı. Bir çok efsanenin de kahramanı olarak yaşatıldı. Onun kabilelere karşı olan başarıları İsrail oğullarının nazarında son derece büyümüş, yüz yıllarca parlak şiirlerde emsalsiz zaferler gibi tasvir olunmuş, döneminde diğer imparatorluklarla karşılaştırıldığında küçük bir prenslik olan ülke, tarihe muazzam bir imparatorluk gibi maledilmiştir¹³⁹. Fakat nesiller sonra bu şekilde anlamaya ve anlatmaya çalıştıkları Hz. Davut daha hayattayken İsrail oğullarının ihanetiyle karşılaşmış, iç karışıklıklardan dolayı

133- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Samuel, 24/13

134- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 21/11-12

135- Konuyla ilgili krş. Ahmet Deadat, **Kitab-ı Mukaddes Allah Sözü müdür?**, İstanbul. 1984.

136- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Samuel, 11/27

137- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Samuel, 12/29-31

138- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Samuel, 11/2-26: Ahmet Çelebi, 58

139- Günaltay, 321

Kudüs'ten ağlayarak ayrılmaya mecbur bırakılmış¹⁴⁰ hayatının son yıllarında kavminin kendisine yaptıklarından ötürü onlara lanet etmiş¹⁴¹ bir peygamberdir.

Hz Davut İsrail oğullarının başında uzun bir süre hükümdar olarak kaldı. Yukarıda belirttiğimiz çoğu Tevrat kökenli olan ve bir birini yalanlar mahiyetteki bunlara benzer haberlerin yanında Kuran ise, Hz. Davut'u şu şekilde tasvir eder: O Allah'ın vahyine mazhar olmuş¹⁴² kendisine Zebur verilmiş bir peygamber¹⁴³, yer yüzünde halife kılınmış¹⁴⁴, adaletle hükmeden¹⁴⁵ hükümdarlığı olan bir zattır¹⁴⁶.

Ayetlerin yanı sıra bir hadiste Hz. Davud'tan şu şekilde bahsedilir: "Cenab-ı Hakk'a en sevimli namaz Davut (A.S.) namazıdır. Yine Yüce Allah'a en sevimli oruç, Davud Peygamber'in orucudur. Davud gecenin yarısında uyurdu. Ve gecenin üçte birinde namaz kılardı. Gecenin geri kalan kısmında yine uyurdu. Davut birgün oruç tutardı, bir gün de iftar ederdi"¹⁴⁷. Hz. Davut'la ilgili yalan yanlış haber anlatanlara Hz. Ali 160 değnek vuracağını söylemiş ve Peygamberlere yapılan iftiralara böyle bir ceza vereceğini ilan etmiştir¹⁴⁸. Zaten bütün bu nankörlüklerinden ve iftiralarından ötürü Cenab-ı Hak onların nankörlerine Hz. Davut ve Hz. İsa diliyle lanet etmiştir¹⁴⁹. Hz. Davud hakkında uydurulan bütün bu kıssalar tamamıyla Yahudilerin uydurması olmasının yanısıra bir kısım yahudilikten dönen insanların itiraflarına göre bütün bu yalanlar kasıtlı bir şekilde söylenmiştir. Çünkü Hz. İsa Davud soyundandır. Hz. İsa'ya rahatça küfredebilmek için onun büyük atalarından olan Hz. Davud'a bunları reva görmüşlerdir¹⁵⁰.

¹⁴⁰- **Kıtab-ı Mukaddes**, II. Samuel, 15/14-31

¹⁴¹- **Kur'an**, el-Maide, 5/78

¹⁴²- **Kur'an**, Enam, 6/84; Nisa, 4/163; İsrâ, 17/55

¹⁴³- **Kur'an**, Enbiya, 21/105

¹⁴⁴- **Kur'an**, Sa'd, 38/26

¹⁴⁵- **Kur'an**, Enbiya, 21/78; Sa'd, 38/21-25

¹⁴⁶- **Kur'an**, Sa'd, 38/20; Bakara, 2/251

¹⁴⁷- El-Buhari, Teheccüd, 7; Müslim Sıyam, 189-190, Ebu Davud, Savm, 66, İbn Mace, Sıyam 31.

¹⁴⁸- Zemahşeri, IV, 81, er-Razi, XXVI, 192.

¹⁴⁹- Maide, 78.

¹⁵⁰- el-Kasimi, Tefsir, XIV, 5090 (Burhaneddin el-Bikai'den naklen).

Hz. Davut'un M.Ö. takriben 1029-974¹⁵¹ yılları arasını kapsayan hükümdarlık döneminden sonra İbrani krallığının başına Hz. Süleyman geçti. Hz. Süleyman, Hz. Davut'un oğlu¹⁵² öteki peygamberler gibi Allah'tan vahiy almış¹⁵³ Allah katında yüksek bir makamı ve güzel bir istikbali olan¹⁵⁴ güzel bir kuldu¹⁵⁵. O insanlara ve cinlere hakim¹⁵⁶, hayvanların dilini anlayan¹⁵⁷, emrine rüzgar verilmiş, şeytanlara da hükmeden bir peygamberdi. O cinler Hz. Süleyman'a mescidler, timsaller, büyük havuzlara benzeyen çanaklar, taşınması güç kazanlardan her ne isterse yaparlardı¹⁵⁸. Kuran-ı Kerim'de bu vasıflarla tanıtılan Hz. Süleyman M. Ö. 974 (?) yılında İbranilerin kralı olduğunda¹⁵⁹ on iki yaşındaydı. Elli iki yaşında vefat etti, kırk sene hüküm sürdü¹⁶⁰. O krallığının dördüncü yılında Allah'ın kendisine vahyetmesiyle¹⁶¹ büyük mabedi inşa etmeye başladı. Tevrat'da mabedin ölçüleri, nasıl yapıldığı, hangi malzemeler ve kullanıldığı inşaat süresinin ne kadar sürdüğü detaylı bir şekilde anlatılır¹⁶².

Tevrat'a göre mabedin uzunluğu 27 metre genişliğinde 9 metre yüksekliği 13, 5 metredir. İnşaat müddeti toplam yedi yıldır. ¹⁶³ Süleyman mabedi üzerinde araştırma yapanlar farklı, farklı şeyler söylemişlerdir. Bazılarına göre bu mabed hakikatin dışında fazlaca büyütülmüş olup, küçük bir köy camisi veya klisesi büyüklüğünde 7x25m bir yapıydı. Bazı yazarlara göre ise, "Ma'bedin ve Süleyman'ın kasrının anlatılmasında çok mubalağa edilmiştir. Aslında bu binalar daha çok yabancı işçiler vasıtasıyla, bilhassa Fenike'den gelen mahir işçiler tarafından yapılmıştır. Taş yontma ve resim gibi sanatların İsrail oğullarında mevcut olduğunu söylememiz

151. Günaltay, 317

152. Kur'an,Sa'd, 38/30

153. Kur'an,Neml, 27/16

154. Kur'an,Sa'd, 38/40

155. Kur'an,Sa'd, 38/30

156. Kur'an,Sebe', 34/12

157. Kur'an,Neml, 27/16

158. Kur'an,Sebe', 34/12-13

159. Günaltay, 323

160. Ebu'l-Ferec, 89

161. Mücirüd'din, I, 107.

162. Kitab-ı Mukaddes,I.Krallar, 6/2-13

163. Kitab-ı Mukaddes,I. Krallar, 6/2-3

mümkün değildir. Bunlar gibi bina yapma sanatı da çok azdır. Bu nedenle meşhur ve üzerinde bir çok incelemeler yapılan Süleyman Mabedine baktığımız da görürüz ki, bu yapı, Tevrat'ında işaret ettiği gibi¹⁶⁴ yabancı mimarlardan mürekkebe bir topluluk tarafından Mısır-Asûr mimarisine göre yapılmıştır. Süleyman'ın kasırları Mısır ve Asur saraylarının adi bir kopyesinden başka bir şey değildir. ”¹⁶⁵

Yine bazı yazarlar “Eğer biz mabede dair kıssadan Süleyman mabedinin ölçülerini çıkarsak mabedi her hangi bir mahallenin küçük bir kilisesinin içine yerleştirmemiz mümkündür. ” demektedirler¹⁶⁶.

Mabed bazı yazarların belirttiğine göre, iki odadan oluşmaktadır¹⁶⁷: Hz. Süleyman mabedin yapımı bittiğinde Tabutu'l-ahd'ı iç odaya taşımış ve sandığı orada muhafaza etmiştir¹⁶⁸. Konu ile ilgili olarak, Günaltay bize şu bilgileri verir: “ Asûr ve İran hükümdarlarını gıpta ettirecek zengin bir harem kuran Süleyman'a babasının Sihyon Tepe'sinde yaptırmış olduğu saray dar gelmeye başlamıştı. Müttefiki ve kayın pederi Hıram I'in yardımı ile Fenike'den mimarlar, ustalar ve işçiler getirterek büyük bir sarayla Süleyman Mabedi denilen abideyi ve Kudüs Kalesi'ni yaptırttı.

Bu gün Harem-i Şerif denen mabedin yerinde kurulan sarayın ahşap kısımları Lübnan'dan getirtilen sedir ağaçlarıyla yapılmıştı. Bir çok ayrı daireleri ve köşkleri ihtiva eden sarayın en ziynetli ve mühteşem kısmı harem dairesi, bilhassa Mısır'lı prens'e mahsus daire idi. Saray ve çeresindeki köşklerin tamamı başlıbaşına bir şehir görünümündeydi. Bu şehrin ortasında ihtişam ve azameti itibarıyla Fenike'de bile emsali görülmeyen mabed kurulmuştu. “¹⁶⁹

Hz. Süleyman'ın dönemi Kudüs tarihinde önemli bir yer tutar. Onun döneminde muhteşem saraylar, süslü köşkler, muazzam mabetler inşa edilmiştir.

164- **Kitab-ı Mukaddes**,I.Krallar, 7/13-15

165- Çelebi, 63 (Gustave Lebon'dan naklen)

166- Çelebi, 62 (Wels'ten naklen)

167- Fahd, 26

168- **Kitab-ı Mukaddes**,I.Krallar, 8/3-10

169- Günaltay, 325-327

Şehirde komşu devletlere ticaret yolları açılmış, bu yolların geçtiği yerlerde eşya depoları kurulmuştur. Hz. Süleyman Tır kralı Hıremk'le anlaşarak, Akabe Körfezi'nde bir ticaret filosu yaptırtmıştır. Bu sayede Kızıl Deniz'in Afrika ve Asya sahillerinin Güney Arabistan, Hindistan ve uzak doğu mahsullerine Akdeniz kıyılarına naklederek büyük bir servet teminine muvaffak olmuştur.

Hz Süleyman'ın ülkesi ziraate elverişli olduğu için komşu Fenikelilere buğday, çavdar gibi tahıl ürünlerinin yanısıra yağ bal odun ve yün gibi ihtiyaç maddelerini de satmışlardır¹⁷⁰. Tavat' da Hz. Süleyman'ın evindeki bir günlük yiyeceğe varıncaya kadar onun hakkında tafslatlı bilgi vardır. Bir fikir edinmek babından onları zikretmek gerekirse, şunlar söylenebilir. Onun sarayında bir günde tüketilen malzeme şunlardır: 120 kg ince un, 260kg un, 10 besili öküz, 100 koyun ve bunlardan başka, geyikler, ceylanlar, sığırlar ve semiz tavuklar¹⁷¹. Burada yine Tavat'ın tutarsızlığı sözkonusudur. Nitekim diğere bir çok konuda olduğu gibi bu konuda da Tavat' da açıkca görülen şey, teferruatır. Keza bir ikilem de söz konusudur. Şöyleki, bir yerde "Ve bir karış kalınlıkta idi, ve onun kenarı bir kâse kenarı gibi, zambak çiçeği gibi işlenmişti, iki bin banyo ihtiva ederdi"¹⁷² diyerek banyo sayısını iki bin adet göstermektedir. Bir başka yerde ise, bu sayı üç bine çıkmaktadır¹⁷³. Aynı şekilde Hz. Süleyman'ın ahırını bir yerde dört bin adet¹⁷⁴, başka bir yerde de kırk bin adet olarak¹⁷⁵ geçmektedir. Konu ile alakalı örnekleri, Tavat incelemek suretiyle daha detaylı bir şekilde tesbit etmek mümkündür. Görüldüğü gibi tarihe malzeme verecek olan diğere ilmi disiplinlerin ehemmiyeti burada kendini göstermektedir. Ayrıca Tavat'daki bu çelişkiler nedeni ile olsa gerek, Hz. Süleyman ve dönemi ile alakalı tartışmalar bu gün için çözümlenmiş değildir. Bilindiği gibi bazı tarihçiler onun, Hz. Davud'un gayrı meşru çocuğu olarak gösterecek kadar ileri gitmişlerdir¹⁷⁶.

170- Günaltay, 326-327

171- **Kıtab-ı Mukaddes**, I. Krallar, 7/26

172- **Kıtab-ı Mukaddes**, I. Krallar, 7/26

173- **Kıtab-ı Mukaddes**, II. Tarihler, 4/5

174- **Kıtab-ı Mukaddes**, II. Tarihler, 9/25

175- **Kıtab-ı Mukaddes**, I. Krallar, 4/26

176- Bkz. Ebu'l-Ferec, 89

Hz. Süleyman'ın özel yaşantısı ile alakalı olarak Tevrat'ın şu beyanı şayanı mücibtir:”Ve kral Süleyman Fravunun kızı ile beraber Maabiler, Ammoniler, Edomiler, Saydalılar ve Hititlerden bir çok ecnebi kadını sevdi. Rabbin İsrail oğullarına: Onların arasına gitmeyeceksiniz, ve onlarda sizin aranıza gelmeyecekler. Çünkü mutlaka yüreğinizi kendi ilahları ardınca saptıracaklardır, diye söylemiş olduğu milletlerdendir. Süleyman onlara sevgi ile yapıştı. Ve onun yediyüz karısı kral kızı olup üç yüz de cariyesi vardır. Ve karıları onun yüreğini saptırdılar. Ve vaki oldu ki, Süleyman'ın ihtiyarlığı zamanında karıları onun yüreğini başka ilahların ardınca saptırdılar; ve babası Davut'un yüreği, Allah'ı Rab ile bütün olduğu gibi, onun yüreği Allah ile, bütün değildi. Ve Süleyman Saydalıların ilahesi Astartin'in ardınca ve Ammonilerin mekruh şeyi Milkomun ardınca gitti. Ve Süleyman Rabbin gözünde kötü olanı yaptı. Ve tamamen Rabbin ardınca yürüyen babası Davut gibi yürümedi”¹⁷⁷ Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi peygamberine paganistlik (puta tapıcı) sıfatını muvafık gören bir anlayış, aynı şahsın yazdığı rivayet edilen bir bölümde ise, ona atfen şunları zikretmiştir: “Allah'tan kork, ve onun emirlerini tut. Çünkü insanın bütün vazifesi budur. Çünkü iyi olsun, kötü olsun her gizli şeyle beraber her işi Allah hükme götürecektir.”¹⁷⁸ Bu iki iktibasın arasını birleştirmek mümkün olmadığı gibi, bu tip birbirine aykırı rivayetlerin mantığını çözümlenmek de mümkün değildir.

Kimi tarihçiler, Hz. Süleyman'ın idari ettiği memleketin, Tevrat'ın son katipleri tarafından abartılarak ele alındığını ve bilahare bu abartıların Hristiyan ve Müslümanlar tarafından da kabul gördüğüne işaret ederek konunun tashihine gitmişlerdir. Onlara göre, Süleyman'ın memleketi hayal mahsulu olduğundan çok büyütülmüştür. Süleyman saltanatı, en şanlı devresinde bile küçük bir şehre hükmeden basit bir krallıktan başka birşey değildir. Bir fikir vermesi açısından şunu belirtmek gerekir ki İbn Haldun Hz. Süleyman'ın ancak 12 bin askeri olduğunu kendisine yakın olarak da 1000 tane adamı olduğunu ve kapılarında da 400 tane at olduğunu belirterek İsrailoğullarına ait haberlerin doğrusu budur Hurafelerin kıymeti

¹⁷⁷- **Kitab-ı Mukaddes**,I.Krallar. 11/1-7

¹⁷⁸- **Kitab-ı Mukaddes**,Vaiz. 12/13-14

yoktur der¹⁷⁹. Devlet öylesine zayıf bir idareye sahiptir ki, Kudüs, Süleyman'ın vefatını müteakiben, Mısır Fravun'u Şişak'ın istilasına maruz kalmıştır. Bu gruptaki tarihçiler, Süleyman'ın saltanatını dönemindeki diğer krallıklarla mukayese ederek ele alıp, bu krallığın zayıf, kendisine bile zor yeten ve hatta “ Mısır ile Fenike'nin çekip alacakları bir rehine” olarak değerlendirirler¹⁸⁰.

İsrailoğullarının hayat hikayeleri ve bu kavmin başından geçen olaylar Kur'an-ı Kerim'de geniş bir şekilde anlatılmıştır. Bakara suresinde, 39. ayetlerden 104. ayete kadar olan kısım, bu kavmin özelliklerini, hayat hikayelerini, uğradıkları imtihanları, kendilerine verilen nimetleri haber vermektedir ki kısaca şöyle özetlenebilir.

İsrailoğulları Hz. Yusuf zamanında Mısır'a gitmişler ve orada epey uzunca süren bir esaret hayatı geçirmişlerdir. Bu arada firavun kendi tahtını koruyabilmek için erkek çocukları öldürmüş, erkeklere zulmetmiş, kadınları ise dokunmamıştır. Allah, İsrailoğullarına bir lutuf olarak onları bu Mısırdaki bela ve felaketten kurtarmıştı. ¹⁸¹ Bu arada Allah Firavunun kavmine büyük bir kuraklık ve kıtlık musallat etti. Meyvalar daha ağaçlardayken helak olup azaldı. Onlara büyük tutanlarla seller müthiş zarar verdi. Ve yine bir ceza olarak kurbağa ve çekirgeleri ve hububatı tahrib eden küçük kurtlar musallat kılındı. Bütün bunların yanında bütün suların kana dönüşmesi de ayrı bir felaketti. ¹⁸²

Allah İsrailoğullarını, Firavunun zulmünden kaçarken denizi yarıp onları kurtarmış, Firavun ordusuyla beraber boğularak helak olmuştur. ¹⁸³ Cenab-ı Hak Firavunun cesedini gelecek kavimlere ibret olsun diye korumuştur. ¹⁸⁴ Ki bu ceset

¹⁷⁹. İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev.Zakir Kadri Ugan, Ankara 1987, 22.

¹⁸⁰. Ahmet Çelebi, 61vd.

¹⁸¹ - Kur'an, Bakara, 49.

¹⁸². Fazla bilgi için bak. Muhammed Ali Sabuni, *Peygamberlik ve Peygamberler*. Çev. Suat Cebeci, Bilal Delice, İstanbul 1985, .243; Ali Sayı, *Firavun, Haman ve Karun karşısında Hz. Musa*, İstanbul, 148.

¹⁸³. Bakara, 50; Şuara, 52-68.

¹⁸⁴. Yunus, 90-92.

dünyada mumyalaanmadığı ve herhangi bir kimyasal işlemde geçirilmediği halde, bozulmamış ve çürümemiş olan tek cesettir. ¹⁸⁵

Yine bazı araştırmacılar Hz. Süleyman'ın ülkesini 12 idari bölgeye ayırdığını belirterek, bundan kastında memleketin hududunun, oniki boyun menzillerinin hududuyla bir olmasını istemesidir. Daha sonra da onların aralarındaki anlaşmazlığı gidererek, onları tek bir millet yapmaya çalışmıştır. Ama bu olmamıştır aksine onunu ölümüyle birlikte Yahudi beldeleri de bozulup gitmiştir. ¹⁸⁶

Yahudilik tarihinde çok önemli bir yere sahip olan bu dönem hakkında Hayrullah Örs'te şu kanaatlerini belirtmektedir. "Yıl M. Ö. 926'dır; Eski Ahd'in dediği gibi Süleyman atalarıyla uyumuştur. Onunla birlikte, iki kuşaktan beri gelişmiş olan, İsrail'in büyük hülyaları da, bir daha dirilmemek üzere ölmüştü. Bu iki kuşak biri Fatih, öteki barışçı iki büyük insan Davutla Süleyman'dı. Ama bunların devirlerinde bile silinmemiş olan, İsrail kabileleri arasındaki geçimsizlik, Süleymanın ölümüyle alevlendi. Gerçi onun oğlu Reheboam kral olmuştu ama devlet hem içinden çöküntü halindeydi, hem de tehlikeli komşular saldırmak için fırsat bekliyorlardı. Davut soyunun egemenliği kuzey kabileleri üzerinde, genel olarak israil denilen memlekette temelli olarak yerleşmiş değildi. Davud'un Saulden sonra krallığı ele geçirmiş olması üstelik Davud ve Süleymanın ezici yönetimleri, özellikle Süleyman'ın israfi, kadınlara düşkünlüğü, hele yabancı tanrılara sunak yaptırmak ve onlara kurban kesmek gibi, Yahve dinine aykırı davranışları hoş görülmemekteydi. Süleyman, nebileri, bu kutsal kişileri susturmanın yolunu bulmuştu. Onun için alttan alta huzursuzluk, hatta kin sürüp gidiyordu. O'nun ölümüyle oğlu onun yerine geçecek ve israiller sülalesi dört yüz yıl sürecek ama bu devletin ikiye bölünmesi ve sonsuz savaşların sürüp gitmesi pahasına olacaktı. ¹⁸⁷

¹⁸⁵. Cavit Yalçın. **Kavimlerin Helakı**, İstanbul 1995, s.78.

¹⁸⁶. Çelebi. .62 (Will Durant'tan naklen) *Kıssat'ul-Hadara*.

¹⁸⁷. Hayrullah Örs, 249-250.

Will Durant Hz. Süleyman'ın dönemini değerlendirirken bize şu bilgileri aktarır. "Süleyman tahta çıkarken, sulhü devamlandırmak maksadı ile bütün rakiplerini ortadan kaldırdı. Bu hareket genç kral ısevgiyle karşılayan Yahveyi zerre kadar incitmiyor ve onu o zamana kadar hiç kimsenin eremediği ve kendisinden sonra da hiç kimsenin eremeyeceği bir hikmetle bezeyeceğini vadediyordu."¹⁸⁸

Durant, onun kavmine kazandırdığı değerlerden bahsederken, kavmine yasanın ve düzenin değerini öğrettiğini onları birbirine düşmekten ve savaştan kurtardığını sanay i ve sulhun nimetlerine kavuşturarak ismine sadık kaldığını¹⁸⁹ zira uzun süren saltanatından Davut'un hükümet merkezi edindiği Kudüs; servetini arttırmak hususunda bu umulmayan sulh ve sukundan faydalandığını belirterek şöyle devam eder:

"Şehir önceleri bir kuyunun çevresinde kurulmuştu. Sonra ovaya nispetle yüksek olduğu için bir kale şeklini aldı.

Daha sonraları başlıca ticaret yollarından aykırı düşüncesine rağmen yakın şarkın en büyük pazarı haline geldi. Süleyman, Davud'un Sur kralı Hiram ile kurduğu iyi münasebetlere devam ederek Fenike tacirlerini Filistinden geçirmeye teşvik etti. Ve Filistin'in zirai mahsulleriyle Sayda ve Sur'un mamüllerinin değiş tokuş edilmesinde büyük gelişme oldu. Kızıl denizde sefer eden bir ticaret filosu vücuda getirdi. O vakte kadar Mısır'dan geçmekte olan Arabistan ve Afrika ticaret yolunu tercihan bu yola çevirmeye Hiram'ı razı etti. Devlete büyük gelirler sağladı.

Bu sağladığı gelirlerin bir kısmı hükümdarın zevk ve safasına tahsis edilmişti. Odalık toleksiyonu yapmak Süleyman'ın merakı idi. Dekor zevkinden mahrum tarihçiler onun (700 karı ve 300 odalığı 60 ve 80'e indirirler) ihtimal ki o bu evliliklerin bazılarını Mısır ve Fenikeliler ile dostluklarını kuvvetlendirmek için yapmıştır"¹⁹⁰. Bu konuda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Mesela bazılarına göre

188. Durant, .14.

189. Süleyman sulh ve selamet manasına gelen

190. Durant, 15.

700 hanımı, 300 odalığı,¹⁹¹ bir kısmı 300 hanımı 700 odalığı,¹⁹² diğer bir kısmı da 300 hanımı 900 odalığı¹⁹³. Ama bütün bunların kaynağı Kitab-ı Mukaddesttir. "Ve onun yedi yüz karısı kral kızı olup üç yüz de cariyesi vardı."¹⁹⁴ Sahih kaynaklarda ise 90 hanımdan bahsedilir¹⁹⁵. Belki de ikinci Ramses gibi, bilmeyerek nesli güzelleştirmek ve müstesna hünerlerini mümkün olduğu kadar çok intikat ettirmek hevesine düşmüştür. Bununla beraber servetinin büyük kısmını hükümeti değiştirmeye ve Kudüsü güzelleştirmeye hasretti. Şehir grublarının ortasına düşen iç kaleyi tamir etti. Yeni kaleler ve ülkesinin stratejik noktalarında garnizonlar meydana getirdi.

Böylelikle de dış istila ve iç isyanlara set çekti. Hükümetine gereken kaynakları bulmak için gerek kıymetli madenler, gerekse zinet eşyası ve fildişi maymun tavus tüyleri gibi nadir eşya elde etmek maksadıyla ciddi seferler tertip ettiriyordu. Çünkü artık burjuva sınıfı yavaş yavaş beliriyor ve bu eşyayı onlara yüksek fiyatlarla satmak imkanı hazırlanıyordu.

Bu arada Filistinden geçen bütün kervanlardan vergi alınıyor, bütün tebasına, kendi bulunduğu bölge insanı hariç baş vergisi uygulamasını öngörüyordu. Bu arada bağışlar topluyor iplik at ve araba ticaretini devlet hasrediyordu. Öyleki Süleymanın sayesinde Kudüste para, sokaklardaki taş kadar bol idi. ¹⁹⁶

Durant bütün bu açıklamayı yaptıktan sonra tapınağın yapılmasıyla ilgili şu bilgileri verir. "Nihayet Yahve namına bir tapınak ve bizzat kendisine yeni bir saray yaptırmaya karar verir. Bütün Yahvaliyede hatta Kudüste bile görünüşe göre o vakte kadar bir tapınak bulunmayışından da, yahudi hayatındaki istikrarsızlık hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Halk gerek mahalli mihraplarda, gerekse tepelerdeki kayalıklar üzerinde daima Yahve'ye kurban takdim ediyorlardı. Süleyman halkının

¹⁹¹- Muhammed İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Nşr. İhsan Abbasi, Beyrut 1968, VIII: İbn Kesir II, 29.

¹⁹²- Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, çev. Beşir Eryarsoy, İst. 1985, I, 230; İbn Kesir, II, 29.

¹⁹³- *et-Taberi, Tefsir*, XXIII, 163.

¹⁹⁴- *Kitab-ı Mukaddes*, I. Kırallar, II/3.

¹⁹⁵- *el-Buhari, Nikah*, 119, *Müslim Eyman*, 22, 24.

¹⁹⁶- Durant, .15.

ileri gelenlerini topladı. Bir Tapınak inşası ahakkında fikrini açtı; bunun için kendi mağazalarından çok miktarda altın, gümüş, bakır, demir, ağaç ve kıymetli taşlar vereceğini vadetti.

Tapınağın her türlü giderini seve seve kabul edeceğini belirtti. Vakanüvislere inanmak gerekirse herbiri 5000 altın Talen ve 10000 gümüş, talen ve yettiği kadar da bakır ve demir vermeyi üstlenirse almışlardı ve ellerindeki kıymetli taş bulunanlar bunları Tanrının hazinesine hediye ettiler.

Tepelerden biri üzerine bir yer seçildi. Tapınağın duvarları Parteno¹⁹⁷ tapınağında olduğu gibi bizzat kayanın üstünde yükselmişti . . .¹⁹⁸

Ama yapılan tapınak ta, saray da çok mal ve çok cana mal olmuştur. Bu inşaat ağır vergiler koymayı gerektirmişti. Oysa ki, hiç bir hükümet vergiyi halka sevdirememiştir. Süleyman öldüğü zaman yahudiler bitkin bir hale gelmiş, bir sürü işsiz küsün, yoksul insan toplulukları oluşmuştu. ¹⁹⁹ İslam Tarihi kaynaklarında bu dönemler bahsedilirken şu bilgiler verilir.

Hz. Davut döneminde ortalığı kasıp kauran bir salgın hastalık (taun) görüldü. O da halkını aldı ve Beytül Makdisin bulunduğu yere geldiler. Meleklerin oradan göğe yükseldiğini gördüğü için oraya dua etmek için gelmişti. Kayanın olduğu yere gelince, bu hastalığın kaldırılması için Allah'a dua etti. Daha sonra da burayı mescid edindi. Buranın inşa edilmeye başlanması onun kırallığının onbirinci senesinde başlamıştı. Ama o, inşaat bimedden vefat etti. İnşaati Süleyman (a. s.) bitirdi. Mescidin yapımında cinler ve şeytanlar çalıştırılmıştır. İnşaat bittiği gün büyük bir bayram yaptı ve kurbanlar takdim etti. Yüce Allah da onun kurbanlarını kabul etti. O, ilkin kenti yapmakla işe başladı. Onu bitirdikten sonra da Mescidi inşa ettirdi. ²⁰⁰

¹⁹⁷ - Bu tapınağın bu günkü Mescidi ömerin bulunduğu yerde inşa edilmiş olması muhtemel olsada - hiç bir izine rastlanmamıştır.

¹⁹⁸ Durant, 15

¹⁹⁹ - Durant ,15-16

²⁰⁰ - İbnü'l-Esir, I, .211.

Bu bilgileri bize veren İbnü'l-Esir binanın nitelikleri konusunda pek çok bilgiler aktarıldığını ama bunların uzak ihtimal olarak görüldüğü için zikretmeye gerek olmadığını belirterek şu rivayeti de nakleder. "Mescidin yapımına ilk başlayan Hz. Süleyman'dır. Davut onu yapmak istediyse de Allah ona "Bu mukaddes bir ev olacaktır. Sense elini kana bulamış bulunuyorsun. Fakat oğlun Süleyman elini kana bulamış olmadığından o bunun inşasını yapacaktır. "²⁰¹

İslam tarihi kaynaklarında Hz. Süleyman'dan bir peygamber olarak bahsedilir ve ona yapılan yukarıdaki zikrettiğimiz yaklaşımlar zikredilmeye değer bile bulunmaz. Hz. Süleyman hakkında en azından K. Kerim'deki haberler dikkate alınmadan yapılan bu değerlendirmeler, tenkit edilmeye muhtaç kanaatlerdir. Zira Kur'an'ın bildirdiğine göre Allah Hz. Süleyman'ı denemek için bir ara krallığını zayıf düşürmüştü ama sonradan eski haline döndürmüştür. Ayet şu yekildedir: "Andolsunki biz Süleyman'ı imtihan da ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık (Nice günlerden sonra o, yine eski haline döndü". Kur'an-ı Kerim'de zikredilen cesedin ne olduğu ve bundan neyin kastedildiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Konuyla ilgili söylenenlerden çoğu ihtimal ve açık deliller olmadan söylenmiş sözlerden ibarettir²⁰². Cesedten maksadın hadise dayandırılarak yarım bir cesed olduğunun belirtilmesi de²⁰³ sadece bir ihtimaldir. Ayette Hz. Süleyman'ın fitneye düşürüldüğü ve kürsüsüne bir cesed atıldığı bildirildiğine göre böyle bir şey olmuş demektir. Ama bunun için kesin bir şey söylemeye imkan yoktur. Muhtemelen Hz. Süleyman'ın Beytü'l-Makdis'i yaptırdığı sırada inşaat işlerinde çalıştırdığı sanatkarlar içinde çeşitli hilelere vakıf dexas kişiler vardı. Bu şeytanların veya şeyan ruhluların planladıkları bir ihtilal yüzünden Hz. Süleyman'ın bir müddet güçsüz düşürülerek tahtından uzaklaştırılması ve tahtına ya kendisinin kuvvetsiz bir cesed halindeki hali, ya da heykel gibi birisinin oturtularak Hz. Süleyman'ın bu şekilde imtihan edildiği söylenebilir²⁰⁴. Bu olayın mason tarifierinde, mason cemiyetlerinin Süleyman (A.S.) aleyhine olan bu ihtilal hareketlerini esas kabul

²⁰¹- İbnü'l-Esir, I, .211.

²⁰²- Seyyid Kutub, *Fizilal'il-Kur'an*, XII, s.388.

²⁰³- Beyzavi, Tefsir II, 345. el-Hazin, Tefsir, VI, 49. 50. el-Alusi, Tefsir, XVII, 198-200.

²⁰⁴- er-Razi, XXVI, 209, el-Alusi, XXII, 199-200. Elmahlı, VI, 4097.

ederek, reisin hatırasına hürmet ettikleri söylenir²⁰⁵. Fakat neticede bu olay kulunu imtihanıdır ve bu imtihanı Hz. Süleyman başarıyla geçmiştir. Bu olay İslam tarihi kitaplarında detaylı bir şekilde anlatılır. Ama bu kulun Rabbi tarafından bir imtihandır ve bu imtihan da Hz. Süleyman başarıyla geçmiştir.

Hz. Süleyman'ın şahsiyetine dair yukarıda zikredilen bu değerlendirmelerle örtüşen pek çok haber vardır. Ancak K. Kerimde bu haberleri doğrulayıcı bir haber bulmak mümkün değildir. Kur'an-ı Kerim'e göre Hz. Süleyman kendisine ilimle hükmetme yetkisi verilen²⁰⁶ Allah'a teslim olan²⁰⁷ ve Allah'tan hayırlı iş yapmakta yardım isteyen²⁰⁸ güzel bir kuldur.²⁰⁹

Süleyman'ın idareciliği hususunda bazı bilgilere sahibiz. Onun idari yönünü ele alan Şemsettin Günaltay, İsrail ananesi ve diğer tarihi referanslara dayanarak şu bilgileri vermektedir: O herşeyden önce büyük bir şair, adaletli bir hükümdar, en karışık meseleleri çözmek kudretinde bir hakimdir²¹⁰. Onun hayatının büyük bir bölümü efsaneleşmiştir. Binaenaleyh menkabevi hayatından hareketle onun, insanlara, cinlere, hayvanlara hulasa yeryüzündeki bütün mahlukata hükmeden bir cihan şehinşahi, hayvanatın dillerini anlayan, *Yemen'deki Seb'a melikesi Belkis'i*²¹¹ uçurarak *Kudüs'e* getirmek gibi harikalar yaratan bir kişi, kendisi için zevk ve eğlence halkı için ise, ağır vergiler altında ezilen idare bahşeden bir idareci olduğunu görmekteyiz. Butun bunlara rağmen, onun devri insalığın ideali olan "*medinetü'l-Fadıla*" olarak tanıtılmaktadır. Günaltay'ın yaklaşımı ile, onun bu menkabevi hayatının altında yatan psikolojik altyapı, İsrail oğullarının sonraları karşılaştıkları bitip tükenmek bilmeyen felaketli devirlerinde saklıdır. Nitekim onlar bu durumlarında kendi kendilerini

205. Elmalılı, XI, 4097.

206. Kur'an, Enbiya, 21/78-79.

207. Kur'an, Neml, 27/44.

208. Kur'an, Neml, 27/19.

209. Kur'an, Sad, 38/30. Hz. Süleyman'ın şahsiyeti için bkz. İsmail Çakan, Mehmet Solmaz. Kur'anı Kerime göre Peygamberler ve Tevhid mücadelesi İst.1994, 168 vd.

210. Günaltay, 328

211. Neşet Çağatay, söylentilerin aksine Yemen melikesi olarak belirtilen Belkis'in aslında Himyeriler kraliçesi olduğunu. Hz. Süleymanla çağdaş olan kraliçenin ise Kuzey Arabistan Arrubu kraliçesi Belkis'in olduğunu ifade etmektedir. İslam Dönemine dek Arap Tarihi Ankara, 1989, 15

avutmak için bu efsanevi kişiliği ortaya çıkartmışlardır. Halbuki, “tarih karşısında Süleyman, kararsız, sefih, kapris etrafında koşan, harem hayatına düşkün, kan dökmekten zevk alan bir insan olarak dikilmektedir.”²¹²

Günaltay’ın en azından Kura’n-ı Kerim’de’ki haberleri dikkate almadan yaptığı bu değerlendirmeler, tenkitden azade değildir. Burada açıkca belirtmek gerekir ki, bizim Kur’an ifadelerini ölçü kabul ederek Allah’ın güzel bir kuldur diye andığı peygamberi hakkında zanna dayalı bir takım kanaatleri dikkate alarak ileri geri konuşmamız ilmi olamaz. Yahudiler Tevrat kökenli olarak, ilmi mantaliteye muhalefet eden terimlerle Hz. Süleyman’ı tasvir etmeleri de bizim için ölçü olamaz. Biz, bütün peygamberlerde olduğu gibi Hz. Davut ve Hz. Süleyman’ı, Kur’an kaynaklı bilgiler çerçevesinde ele almak durumundayız.

C-HZ. SÜLEYMAN’DAN SONRA KUDÜS ŞEHİRİ

Saul ile başlayan ve Hz Süleyman’ın ölümüne kadar süren krallık zamanı, İsrail oğullarının ikbal ve yükselme devridir. Bu devirde İbraniler, siyasi birliklerini kazanarak bir millet haline gelmiş, Filistin bölgesinde yaşayan kavimlerin çoğunu idaresi altına almış, Tevrat hükümlerini tatbik etmiş, devletin resmi dini olan Yahve canlandırılmış ve yayılmıştır.

Bizce karanlık olmakla birlikte Tevrat’ın bildirdiğine göre bu devir, daha Hz. Süleyman döneminde çökmeye başlamıştı. Sade bir hayat geçiren Saul ve onun yolunu takip eden Hz. Davut’dan sonra, Hz. Süleyman’ın yaşantısı İsrail oğullarını son derece rahatsız etmiş, Rab, Hz. Davut’a öfkelenip²¹³ onun neslinden krallığı alacağını ona bildirmişti²¹⁴. Sonunda emrinde çalışan ve daha sonra İsrail krallığının başına geçen Yereboam’da olmak üzere İsrail oğulları Hz. Süleyman’a isyan etmişler ve Hz. Süleyman’ın Yereboam’ı öldürme teşebbüsü başarısızlık ile neticelenmiştir²¹⁵. Hz.

²¹²- Günaltay, 328

²¹³- *Kitab-ı Mukaddes*, I. Krallar, 11/9-10; Çelebi, 65

²¹⁴- *Kitab-ı Mukaddes*, I. Krallar, 11/11

²¹⁵ - *Kitab-ı Mukaddes*, I. Krallar 11/40

Süleyman'ın vefatını müteakiben oğlu Reheboam²¹⁶ Yahudi devletinin kralı olduğunu ilan etti. Kudüs'deki Yahuda ve Bünyamin oğulları ona biat ettiler. Daha sonra Reheboam geri kalan oyları da kendisine bağlamak için, kuzeye hareket etti. Şekem (Nablus) de etrafına Beni İsrail'in ileri gelenleri toplandı. Bunların arasında Mısır'dan geri dönen Yereboam'da vardı. Yapılan bu toplantıda halk, Reheboam'dan vergilerin azaltılması ve baskıların sona erdirilmesi gibi isteklerde bulundular. Yeni kral genç arkadaşlarının etkileri doğrultusunda bu istekleri kabul etmediği gibi, bundan böyle babasından daha zalim olacağını açıkca ilan etti. Babası halkı kamçı ile te'dib etmiş idi o ise, akreplerle te'dib edecekti²¹⁷. Tekliflerine red cevabı alan kuzeydeki boylar, ona biat etmediler. Bunlardan on boy, Yereboam'ı kral olarak tanıdı. Halkının bu tavır üzerine Reheboam, Yereboam ile savaş yapmak istedi ise de Nebi Semaya kendisini harbden vazgeçmesi hususunda ikna etti²¹⁸. Bütün bu olayları müteakiben memleketin idaresinin ikiye ayrıldığı görülmektedir:

1-Kuzey'de İsrail Krallığı, 2-Güney'de Yahuda Krallığı

İsrail Krallığı M. Ö. 931-723 yılları arasında varlığını idame ettirebilmiştir.

Yahuda Devleti'nin toprakları, İsrail devletinin topraklarına göre daha azdı. İsrail Krallığı pek çok devrimlerden, ihtillalardan muzdarip iken, Yahuda Devleti sulh ve sükûn içinde yaşadı. İsrail Devletinin başına çeşitli ailelerden krallar geçti. Yapılan ihtillallerle krallar değiştiği gibi baş şehirleri de değişti. Sonunda Asûr krallarından Sargon II, bu krallığın başkenti olan Samarya'yı alarak krallığa son vermiştir²¹⁹.

Yukarıda değindiğimiz gibi, Yereboam isyan ettiğinde krallık çok zayıflamıştı. Hz. Süleyman'ın takip ettiği haddinden fazla vergi almak gibi halkı çok sıkı politikaları sebebiyle, İsrail oğullarının ileri gelenlerinin çoğu isyan eden Yereboam'ın tarafında kalmışlardı. Bu dönemde Mısır sultanı Şişak (Şoşeng)

²¹⁶ - **Kitab-ı Mukaddes**, İKrallar 14/21

²¹⁷ - **Kitab-ı Mukaddes**, İ.Krallar12/9-12

²¹⁸ - **Kitab-ı Mukaddes**, İ.Krallar12/21-24

²¹⁹ - **Günaltay**, 342 vd.

kuvvetlenmeye başlamış ve ortam onun Filis'tin üzerinde sulta edinmesine elverişli bir hale gelmişti. Ne varki Süleyman ile aralarındaki akrabalık buna engel oluyordu. Şişak, Filistin üzerinde hakimiyet kurabilmek için, Davut ve Süleyman'ı ticaretle zenginleştiren Sur Meliki Hıram'ı öldürmeye azmettiği gibi Yereboam'ı da himayesi altına almıştır.

Hz. Süleyman'ın ölümünü takib eden zamanlarda, Şişak, devleti ikiye bölüp kuzeyine hakim olarak krallığını ilan eden Yereboam'dan faydalanarak pılanını takip etmeye başladı. İlk zamanlarda Yereboam'la iyi geçinen Şişak, daha sonraları Filistin'e karşı savaş açarak Kudüs'e girdi. Şehre girdikten sonra buraları yakıp yıkarak yağmaladı.²²⁰ Hakimiyetini önce Yahuda sonra da İsrail Devleti üzerinde kurdu²²¹.

İki krallık bir taraftan Kuzey'de bölgeye yapılan Yahudi göçlerine karşı durmak hususunda diğer tarafta Irak'la Mısır arasındaki rekabet karşısında sıkıntıya düştüler. Tevrat'ın I. Krallar, II. Krallar ve Tarihler kitaplarında bu iki yahudi devletinin kendi aralarında ve komşularıyla olan ilişkilerini tafsilatlı bir şekilde anlatır. Bu dönemlerde iki devlet arasında pek çok olaylar çıkmış, çoğunlukla bu iki devletten biri ötekine karşı diğer komşu devletlerden yardım istemiştir. Bu devletlerin bulunduğu Filistin toprakları, bir taraftan Mısır diğer taraftan da Asûr ve Babil'in arasında olması uzun harplerin en büyük sebebidir. Bu jeopolitik konumu ile birlikte karışıklıklar sebebiyle bir kaç yüzyıl süren bu parçalanma dönemi, kanların aktığı, canların kıyıldığı ve feryatların yükseldiği bir devirdir.

C. YAHUDA KRALLIĞI DÖNEMİNDE KUDÜS

Saul ile başlayan ve Hz. Süleyman'ın ölümüne kadar süren bu tarihi süreçte İsrailoğullarının Kudüs merkezli bir yapılanmaya gittiklerini görüyoruz. Ama memleketin ikiye ayrılmasından sonra İsrailiye devleti ile Yahudiye devleti arasında inanç ve eylem açısından ciddi bir farklılık söz konusudur. İsrailiyedekiler yine

²²⁰ - Kitab-ı Mukaddes, I. Krallar, 14/25-26

²²¹ - Günaltay, 350

Yahve'nin yolundan ayrılmışlar, yine Altın Buzağıya tapmaya başlamışlardı²²². Kudüs'e sahip olamayan İsrailiye kralı Yeroboam, buranın dini bir merkez olmasını engellemek için,²²³ putlar yaptırmıştı. ²²⁴ Tabi bunun akabinde İsrailiye devletinde yaşayan dindar yahudiler başta Levililer olmak üzere Kudüs'e göç etmişler ve bu suretle de Yahudiye devleti daha ortodoks bir yahudi devleti sıfatını kazanmıştır²²⁵. Bütün bu olaylardan sonra şu sonucu çıkarmak mümkündür. Yahve henüz tam anlamıyla milli bir tanrı olamamıştır. O sadece Kudüs'ün tanrısıdır. Yani bir şehir tanrısıdır. Mademki İsrail'in yeni başkenti Şekem daha sonra da Pehvel olmuştur. O halde burada Yahve'nin hükmü geçmez. Yeni bir şehir tanrısı edinmek gerekir. Artık onun Ahit Sandığı denilen boş tahtına da lüzum yoktu. Çünkü Yahve Yerusâlimde kalmıştır. ²²⁶

Bu arada Yahudiyede Rehoboam, bir takım imar işlerine girmiş, devletin korunmasına yönelik imarlar geliştirmiş ve orduyu yeniden tanzim etmeye çalışmıştır. Ama o dini safiyetini muhafaza edememiş ve İsrailoğuları adetlerine aykırı hareket etmeye başlamıştır. ²²⁷ Kısaca başkenti Yerusâlim olan bu Yahudiye devletinden söz etmek gerekirse Reheboom öldükten sonra yerine 18 yaşındaki Abiya²²⁸ geçmişti. Bunu fırsat bilen İsrailiye kralı Yeroboam hemen yahudiyeye saldırmıştı. Ama Abiya bu tecavüze karşı koyarak hasmını ordusunu geri püskürtmüştü ve böylece İsrailoğulları arasındaki kardeş kavgası başlamış oldu. ²²⁹

Ancak üç sene krallık edip vefat eden Abiya'yı, oğlu Asâ²³⁰ takip etmiştir. Ahlak sahibi ve dindar olan bu prens²³¹ memlekete intizam ve huzuru getirmiş her türlü suistimal ve haksızlığı ortadan kaldırmaya ve Mısır'dan gelen ikinci bir akını

222- **Kitab-ı Mukaddes** I.Krallar14/8-10

223- Örs, 251.

224- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Krallar, 12/21-30.

225- Karasaban, 39.

226- Örs, 251.

227- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Krallar, 14/21-24.

228- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 3/10.

229- Karasaban, s.39.

230- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 3/10.

231- Karasaban, s.39. Bu devirler için krş. I. Krallar 1 ile 22. bölümler.

defetmeye muvaffak olmuştur. Aynı zamanda Hind hükümdarı Zeree ile yapılan savaşı tarih kitaplarında yer almıştır. Bu savaşı Taberi uzun uzun anlatmıştır. ²³²

Asâdan sonra, İsrailiye devleti ile dostça temaslar kuran, sayılan ve sevilen (Yosofat) Yehoşafat²³³ krallığa geçmiştir. Yosofat bu temasa İsrailiye hükümdarı Aşab'ın kızı Atalioğlu Yoram'la evlendirmek suretiyle geçmiş, bu münasebetle Samiriye kadar bir seyahat yapmış ve bu seyahat esnasında iki devletin orduları resmi geçitler yapmış, aralarındaki buzlar biraz da olsa erimiştir. Daha sonra sahte peygamberlerin ve kahinlerin sonunun iyi olacağına dair haber verdikleri Suriye ile savaşa birlikte girmişler ama sonuç onların aleyhine olup mağlup olmuşlardı. Kral Yosafat Yerusâlim'e geri dönerek bu mağlubiyeti fırsat bilerek isyan eden Lut gölünün kuzeyinden, Şeria nehrini geçerek memlekete giren Amonileri, Muabitleri ve Arapları yenerek bunları memleketten çıkarmıştır. Yosafat'ın en önemli icraatlarından bir tanesinde Yahudiye'de adaletin tam anlamıyla hakim olmasını sağlamak için bir nevi yüksek temyiz mahkemesinin teşekkül edilmesidir. ²³⁴

Yosafat'ın yerine geçen Yoram ise başta kendi kardeşleri olmak üzere memleketinin ileri gelenlerini öldürtmekle işe başlamış, karısı İsrailiye kralının kızı Atalya'ya²³⁵ kapılarak putperestliğe başlamış ve halk içersinde adaletten ayrılarak zulümle hareket etmiştir. Bu durum öncelikle Yahuda krallığının himayesinde olan diğer kabilelerin isyanına sebep olmuş ve güneyden gelen Arapların istilasına uğrayarak bütün ailesi öldürülmüş, kendisi de 48 sene hükümdarlıktan sonra feci bir hastalığa kapılarak ölmüştür. ²³⁶

Yoramı oğlu Ohasias (Ahazyâ)²³⁷ takip etmiştir. Ama bu kral öldürülünce hükümet etme işi kraliçe Atalya'ya kaldı. Onun da ilk icraatı Davut hanedanının hepsini öldürtmek olmuştu. Fakat bu arada Ohasias'ın (Ahazyâ) bir yaşındaki oğlu

²³²- Taberi, II, 750 vd.

²³³- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 3/10.

²³⁴- Karasaban, s.40.

²³⁵- Kutluay, I, s.60. Bu devirler için bkz. **Kitab-ı Mukaddes**, II. Krallar I. ile 15. bölümler.

²³⁶- Karasaban, s.40.

²³⁷- Kutluay, I, s.59.

nasıl olduysa bu katliamdan kurtulmuştu. Kraliçe Atalya bu katliamdan kurtulan Yoaş²³⁸ ismindeki çocuk yedi yaşına gelinceye kadar iktidarda kaldı²³⁹. Yoaş din adamlarıyla birlikte ülkeyi yönetmeye başladı. Yoaş gençliğine kadar etrafındaki din adamlarının başı durumunda olan zatin himayesi ve mürşidliği ile adil bir yönetim tarzı sergilemiştir. Hatta onundöneminde mabed tamir ettirilmişti. Ama bu zat ölünce doğru yoldan ayrılmıştı. Bu kralın son zamanlarında onun zayıflığından faydalanmak isteyen Suriye kralı Azeel, memleketi istila ederek Yeruslaim'i muhasara etti. Yahudiye kralı Yoaş'ta Süleyman mabetinin hazinesini Suriye kralına teslim etmek suretiyle şehri kurtarmış²⁴⁰ ve bu hadiseden kısa bir zaman sonra halk tarafından 47 yaşında öldürülerek onun dönemi sona ermiştir. ²⁴¹

Yoas'tan sonra yahudiye kralı olan Amasias, (Amatsya)²⁴² memleketteki karışıklıklardan istifade ederek isyan edip karışıklıklar çıkaran eski yerli kabileleri yenerek sindirmeye muvaffak olmuştu. Bundan gururlanıp İsrailiye kralına hakaretlerle dolu bir mektup yazınca iki kardeş krallık yine birbirine düştü. Çıkan savaşta yenilen Amasios, İsrailiye kralı Joas'ın eline esir düştü. Kendi canını kurtarmak için İsrailiye kralının memleketine girerek Kudüsteki Süleyman hazinesinin tekrar yağmalanmasına sebep olmuştu. O hayatının son dönemlerini de zillet ve çaresizlik içersinde bir hayat sürdürerek geçirdi. ²⁴³ Onun akabinde tahta Azarya oğlu (Uzeyya) geçti²⁴⁴. Bu kralın döneminde, onun dürüstlüğü ve ahlakiliği sayesinde memlekete pek çok hizmetler yapıldı. Onun döneminde Filistinliler, Araplar ve Amonilerle savaşlar yapılmış krallığın sınırları emniyet altına alınmıştı. Bütün bunlardan sonra Kudüs'ün tahkim ve imar işleri hızlandırılmış, ziraat ve ağaç yetiştirmeyi teşvik etmiş, orduyu ıslah ve terbiye etmişti. Ancak uzun bir süre iktidarda kalan Uzeyya diğer seleflerinin yaptığı gibi gurura kapılmış ve Harun'dan beri Cevi kabilesine mensub insanların yürüttüğü Büyük

²³⁸- Kitab-ı Mukaddes, I. Tarihler, 3/11.

²³⁹- Muhammed b. Cerir et-Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İst. 1992 II, 767.

²⁴⁰- Karasaban, s.40.

²⁴¹- Taberi, II, s.765.

²⁴²- Kutluay, s.69.

²⁴³- Karasaban, s.41.

²⁴⁴- Taberi, II, s.767.

Rahip'lik diye adlandırılan dini müesseseyi sahiplenmeye çalışmıştı ama bu büyük tepki topladı. Onun krallığının son dönemlerinde Yahudiye de başta Kudüs olmak üzere büyük bir deprem oldu. Bu arada cüzzama yakalandığı için daha hayatta iken krallıktan çekildi daha sonra bu hastalıktan kurtulamayarak öldü. ²⁴⁵ Babasının sağlığında krallığa geçen Janatan (Yotam)²⁴⁶ Kudüste 16 yıl hüküm sürmüştür²⁴⁷ ve onun döneminde büyük zarar gören Kudüs tekrar inşa ve kalesi tamire çalışılmıştır. ²⁴⁸ Onun yerine oğlu Aşas (Ahaz)²⁴⁹ geçti bu kral oğlunu tanrıya kurban edecek kadar Kenani adetlerine bağlı bir kraldı. Bu kralın zamanında İsrailiye ve Suriye kralları birleşerek Yahudiye'ye saldırmışlardı. Suriyeliler Kudüsü almak için çok uğraştılar ama kalenin sağlamlığı şehri yağmalanmaktan kurtarmıştı. ²⁵⁰ Her türlü ahlak prensiplerini çiğneyen bu hükümdar ölünce yerine oğlu Ezehiyas (Hazikiya)²⁵¹ geçmiş idi. Bu zat babası gibi kötü bir hayat sürmemiş aksine onun yaptığı kötülükleri unutturmaya çalışmıştı. Babasının zamanında kapatılan mabedi açtırmış, dini törenleri ihya etmiş, hatta bozulan israilielileri irşad etmek için elçiler göndermişti. Putperestliğe ait mabetleri ve heykelleri yıktırarak Kudüse asli hüviyetini kazandırmaya çalışmıştır. Zamanında babasının Asurlere vermeyi taahhüd ettiği haracı vermemiştir. Onun zamanında İsrailiye devleti Asuriler tarafından mahvedilmiş ve hepsi esir edilerek memleketlerine götürülmüştü. ²⁵²

Fakat bu arada aynı sıkıntılar ve büyük felaketler, özelde Kudüs, genelde Yahudiyenin de kapısını çalmaya başlamıştı. Taberi, bu yıllardan bahsederken; İsrailoğullarının o günlerde bozulmaya başladığını, bu yüzden de Rab'bin onlara Babil hükümdarı Sanharib'i musallat kıldığını söyler. Ve bu yıllardaki gelişmeleri zikreder. ²⁵³ Yalnız Taberi, Muhammed b. İshak'ın buradaki kralın isminin Sıdkiya olduğunu

²⁴⁵- Karasaban, .41.

²⁴⁶- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 3/12.

²⁴⁷- Taberi, 767.

²⁴⁸- Karasaban, 41.

²⁴⁹- Taberi, 767.

²⁵⁰- Karasaban, .41.

²⁵¹- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 3/13.

²⁵²- Taberi, .767.

²⁵³- Taberi, 768 vd.

rivayet ettiğini belirtir. ²⁵⁴ Bu dönemde Babil hükümdarı Sanharib Mısır'ı fethetmek için yola çıktı. Bu arada Yahudiye'nin büyük bir kısmını zabtetmişti ve kumandanlarından Rapsases'i Yerus'lim'i almak için görevlendirmişti. Kumandan çok uğraşmasına rağmen şehri alamadı, ²⁵⁵ bu arada bir çok mucizeler de meydana geldi. ²⁵⁶ Sonunda Senharib ortalığı kasıp kavuran veba salgını dolayısıyla geri dönerek bir antlaşma ile iktifa etmek mecburiyetinde kalmıştı. ²⁵⁷

Sonraki yıllarda başa geçen Manasse²⁵⁸ her ne kadar başlangıçta zalimane bir şekilde yönetim sergilese de, esir düşerek memleketi istila edilince ve her taraf harabeye çevrilince bundan ders alarak düşmanın elinden kurtulup Kudüs'e geri dönünce zulmünden vaz geçmiş ve halka adaletle muamele yapmıştır. ²⁵⁹ Manasesten sonra, Amon, ²⁶⁰ daha sonra da Yoşiya²⁶¹ kral olmuştur. Onun döneminde iyice Harab olan Tapınağı tamir etmek için halktan gümüş toplanmıştır. Yosiya 621'li yıllarda halkı tapınakta topladı ve bundan sonra kanunlara uygun olarak yaşanacağına resmen yemin edildi. Yerus'limden başka yerlerdeki bütün kutsal yerler yıkıldı. Ve ondan sonra sadece Süleyman tapınağında kurban kesilecekti²⁶². Yoşiya mevcut antlaşmaları uygulamak için Keldaniler ve Midyalılarla savaşmak için memleketten geçmek isteyen Mısır Firavunu Neakonla karşılaşmasında öldürülmüştür. ²⁶³ Yerine oğlu Yoahaz geçti. Ama o da Asya seferinden dönen Mısır Firavunu tarafından tahttan indirilerek yerine oğlu Yehoyakim'i tayin etti. ²⁶⁴ Bu dönemde Yahudiye Mısır'ın boyunduruğuna girmiş oluyordu. Yoyakim Mısır kralının tayin ettiği haracı ödemek mecburiyetinde idi. Tarih bundan sonra İsrailoğullarının uzun yıllar süren esaretini yazmaya başlayacaktır. zira bu olayların akabinde Yahudiye Babillilerin hakimiyetine girecekti.

²⁵⁴- Taberi, s.767.

²⁵⁵- Taberi, II, s.774.

²⁵⁶- **Kitab-ı Mukaddes İşaya**, 37/36.

²⁵⁷- Karasaban, s.42.

²⁵⁸- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 3/13.

²⁵⁹- Karasaban, s.42.

²⁶⁰- Kutluay, I, 69.

²⁶¹- **Kitab-ı Mukaddes**, I. Tarihler, 3/14.

²⁶²- Örs, s.261.

²⁶³- Taberi, II, 774.

²⁶⁴- Taberi, II, 775.

Zira Mısır Firavunu Babil hükümdarı tarafından yenilip Suriye'den kovulunca; Yahudiye, Babililere haraç vermeye başlıyordu. Hayrullah Örs'ün ifadesiyle, artık Yahve cezalarını veba ve açlıkla değil yabancı ordularla vermekteydi. ²⁶⁵ Buraya kadar anlatılan olaylar Eski Ahitte İşaya kısmında detaylı bir şekilde zikredilir ve bu arada pek çok teferruatlı bilgiler verilir. Ama, bütün bunlar hakikaten olmuş mudur yoksa doğruluk payı, olabilirliği olmakla birlikte, Taberi'nin bu haberlerin doğruluğunu Allah bilir²⁶⁶ dediğini unutmadan, pek çok araştırmacının Eski Ahitteki haberlerin çeşitli maksatlarla sürekli değişikliğe uğratıldığını kabul etmek mi gerekir²⁶⁷ diye bir soru sorulabilir. Biz bu soruya cevap vermeden Eski Ahid'in oluşturulma tarihlerini hatırlamamız gerekmektedir.

Eski şarkı ve ilahiler (Debora) ve efsaneler M. Ö. 1000'den sonra

Yahveciler M. Ö. 850'ye doğru

Elohimciler M. Ö. 750'den sonra

Musa, Yeşv, Hakimler, Samuel, Krallar kitaplarının Tesniyeciler tarafından işlenmesi M. Ö. 550'ye doğru

Kahinler (Şeriatçılar) Levililer, 25. bölümden itibaren çıkış ve 10. bölümden itibaren sayılar M. Ö. 444

Musa Kitaplarının Kahinler tarafından yeniden işlenmesi M. Ö. 450'ye doğru

Tarihler, Ezra, Nehemya kısımları, M. Ö. 300'e doğru²⁶⁸.

Burada verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi Eski Ahit'in oluşturulması 700 yıl gibi bir zaman içersinde söz konusudur ki, böyle uzun bir zaman biriminde pek çok

²⁶⁵. Örs, .261.

²⁶⁶. Taberi, II, 767.

²⁶⁷. Örs, .35. Ayrıca konu ile ilgili bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan günümüze dinler tarihi** İst.1983 186-187; Mehmet Paçacı, **Kur-anda ve Kitab-ı Mukaddeste Ahiret inancı** İst.1994 49 ve devamı

²⁶⁸. Örs, .37. Eski Ahd'in bölümleri hakkında bkz. Ahmet Çelebi, s.236-240, Hayrullah Örs. 33-37.

yanlış ve saptırılmış haberlerin bu bölümlere girmesi kaçınılmazdır. ²⁶⁹ Bu yüzden bu dönemler hakkında verilen bilgiler üzerinde anlaşılabilmiş, herkes tarafından kabul edilebilir verilerin olması pek mümkün görülmemektedir. Bizim yapmaya çalıştığımız aksi ispatlanıncaya kadar bu bilgileri aktarmak bunları sadece olabilirlik dahilinde değerlendirmektir.

Bütün bunları belirttikten sonra özelde Kudüs, genelde Yahudi tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Babil esaretinden bahsetmek gerekecektir. Yahudiye krallığının son zamanlarında tahta geçen Yehoyakim kötü bir yönetim sergiledi. ²⁷⁰ Zira onu tahta Mısır Firavun'u oturtmuştu. Firavun çok ağır bir vergi verme taahhüdü olarak yeni krala muahede imzalamıştı. Halk bu verginin altında ezilirken kralın muhteşem binalar yapmak istemesi halk tarafından nefretle karşılanmıştı. ²⁷¹ Yönetiminin sonunda Buhtu'n-Nasr ile savaşa girişti. Yenilgiye uğradıktan sonra Babile götürüldü. Bu arada mabetteki eşyalar ve hazine de talan edildi. ²⁷² Akabinde onun yerine oğlu Yehoyakin geçti, bu kral 3 ay gibi çok kısa bir dönem krallık yaptı. ²⁷³ Onu, ailesini ve devlet büyüklerini Buhtu'n-nasr Babil'e götürdü. Bu arada sürgünler başlamıştı. Eski Ahitteki haberlere göre binlerce insan sürgün edildi. Yeruşalim'de sadece fakirler, işsizler kalmıştı. ²⁷⁴ Buhtu'n-nasr Yeruşalime kral olarak Tsedekiyayı atadı. ²⁷⁵ Bölgenin genel bir durumuna baktığımızda Buhtu'n-nasr Mısır kralının ordusunu yenerek onları Filistin topraklarından uzaklaştırmıştı. M. Ö. 605'li yıllarda Asur devleti tamamen ortadan kalkmış. Mısırlıların Suriye ve Filistin üzerindeki hakimiyetleri sona ermişti. Artık buradaki bütün olaylar Babillilerin lehine dönmüş, onlar, bu toprakların idaresini ellerine geçirmişlerdi. Bütün bu gelişmeler olurken babasının ölüm haberini alan Buhtu'n-nasr bu toprakları fiilen istila etmeden

²⁶⁹- Konuyla ilgili bkz. Harun Yahya, **Yahudik ve Masonluk**, İstanbul 1990, Samvel b. Yahya b. Abbas el-Mağribi (Öl.570/1174) thk. Abdül Vehhab Tavik, **Yahudiliği anlamak**, Çev.. Osman Cilacı, İstanbul, 1995. Heinrich Wolf, **Yahudi Tarihi**, Çev., Münir Abdurrahman, 1972. İstanbul.

²⁷⁰- **Kitab-ı Mukaddes**, II, Krallar, 24/1-6.

²⁷¹- Günaltay, .353.-

²⁷²- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Tarihler, 36/4-8.

²⁷³- **Kitab-ı Mukaddes**, 36/9.

²⁷⁴- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Krallar, 24/10-17.

²⁷⁵- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Krallar, 24/17.

Babile dönmüş ve Yahuda krallığını kendi haline bırakmıştı. Hal böyleyken Kudüs'teki Yahudiler Buhtu'n-Nasr'ın bu mecburi dönüşünü Yahve'nin kendilerine bir lütfu olarak görmüşler, şehirde şenlikler düzenleyerek gönüllerince eğlenmişlerdir. Çok kısa bir müddetle de olsa tehlike kalmadığını sanarak huzur içinde yaşamışlardır. ²⁷⁶ Fakat M. Ö. 600 yılında Buhtu'n-nasr Suriyeye girince Yahudiler acı gerçekle yüzyüze geldiklerini anladılar. Bununla birlikte ümitlerini Mısır Firavunu'na bağladılar ama umdukları olmadı. Bu arada krallığın başında Tsedekiya bulunuyordu. ²⁷⁷ Eski Ahid'in bildirdiğine göre onun krallığının dokuzuncu senesinde Buhtu'n-nasr Yerusolimi kuşattı. Tabi kuşatma biraz uzayınca kral adamlarıyla birlikte şehirden gece yarısı kaçtı. Fakat bu durum farkedilince peşine düşen askerler onu yakaladılar oğullarını öldürdüler. Kralın gözüne de mil çekip, Babil'e götürdüler. ²⁷⁸ Bunu takip eden günlerde de ordu Yerusolim'i zabtederek 586²⁷⁹ yılında şehre girdi ve şehirde taş üstüne taş bırakılmadı. Şehir ateşe verilerek halkın büyük bölümü sürgüne gönderildi.²⁸⁰

Burada dikkat çeken, Eski Ahid'in Yahudi tarihinde bir dönüm noktası olan bu olayı aktarış tarzıdır. Zira Rab Yahve İsrailoğullarına o kadar kızmıştır ki, bu kırgınlık İsrailoğulları hakettikleri cezayı buluncaya kadar devam edecekti. Eski Ahid olayı şu şekilde aktarır. "Tsedekiya kral olduğu zaman yirmi bir yaşında idi, ve Yerusolim'de on bir yıl krallık etti. Ve Allah'ı Rabb'in gözünde kötü olanı yaptı. Rabbin ağzından söyliyene peygamber Yeremya'nın önünde kendini alçaltmadı. Hem de Allah hakkı için kendine and ettirmiş olan kral Buhtu'n-nasr'a karşı asi oldu ve İsaril'in Allah'ı Rabb'e dönmek için ensesini sertleştirdi ve yüreğini katılaştırdı. Kahinlerin bütün reisleri de kavmlerle beraber milletlerin bütün mekruh şeylerine göre çok hainlik ettiler ve Rabb'in Yerusolim'de takdis etmiş olduğu kendi evini murdar ettiler. Ve Atalarının Allah'ı Rab, erken davranıp göndererek ulaklarının eli ile onlara gönderdi, çünkü kavmine ve meskenine acıyordu. Fakat Rabbin kırgınlığı şifa bulmaz

²⁷⁶- Kutluay, I, .72; Günaltay, .354.

²⁷⁷- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Krallar, 25/1.

²⁷⁸- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Krallar, 25/2-8.

²⁷⁹- Filiph Hitti, **Tarhiu Suriye ve Lübnan ve Filistin**, Beyrut, 1958, I, 220.

²⁸⁰- **Kitab-ı Mukaddes**, II. Krallar, 25/8-18.

derecede kavmine karşı yükselinceye kadar Allahın ulakları ile eğlendiler ve sözlerini hor gördüler, peygamber ile istihza ettiler.

Ve onlara karşı Kildanilerin kralını çıkardı ve onların makdisinde gençlerini kılıçla öldürdü ve genç yiğide, ere varmamış kıza, kocamış adama ve ak saçlıya acımadı. Rab hepsini onun eline verdi. Ve Allah evinin büyük ve küçük takımlarını ve Rab evinin hazinelerini ve kralın reislerinin hazinelerini, bütün bunları Babil'e götürdü; ve Allah'ın evini yaktılar ve Yeruslaim'in duvarını yıktılar ve onun Bütün saraylarını ateşe verdiler ve bütün değerli kapları harap ettiler. Ve kılıçtan arta kalanı Babile sürdü ve Fars krallığı hakimiyete geçinceye kadar Babil kralına ve oğluna köle oldular. ²⁸¹

Evet Süleyman mabedi 470 sene sonra yakılıp yıkılmış ve Yahudiye devleti ve İsrailoğulları kralı Saul'un dönemi de dahil, 514 yıllık bir saltanat son bulmuştur.

Bu dönemde önemli bir rol üstlenen ve krala telkinlerde bulunan Nebi Yeremya ²⁸² bu olayları daha önceden haber vermiş ²⁸³ ve israiloğullarını uyarılmıştı. Ama kral, onun bu nasihatlerini dinlememiş, onu zindana atarak cezalandırmıştı. ²⁸⁴ Nebi Yeremya'nın, yakılıp yıkılan Yeruslaim hakkındaki ağıtları ise şu şekildeydi:

O şehir ki, halkla dolu idi, nasıl da tek başına oturuyor şimdi.

Milletler arasında büyüktü, dul kadın gibi oldu.

Ülkeler arasında bir kraliçeydi o, haraç veren oldu.

Geceleyin acı acı ağlıyor, göz yaşları yanaklarından akıyordu.

Sion'un yolları yas tutuyor, çünkü belli bayramlara gelen yok

Bütün kapıları ıssız kahinleri inliyor

Ya Rab, başımıza geleni an

Bak ta utancımızı gör

²⁸¹- Kitabı Mukaddes, II. Tarihler, 36/11-21.

²⁸²- Örs, s.280.

²⁸³- Kitab-ı Mukaddes, Yeremya, 37/6-11.

²⁸⁴- Kitab-ı Mukaddes, Yeremya 37/1.

Mirasımız yabancılara geçti

Evlerimiz yabancılara

Öksüzler olduk baba yok

Analarımız, dul kadınlar gibi²⁸⁵

Evet israiloğulları ağıt yakmaya başlamıştı ama bu ağıtlar ne ilkti, ne de son. Zira İsrailoğulları huylarından vazgeçmiyecekti.

Tanrı Yehova da onları te'dib etmek için ceza vermeyi ihmal etmiyecekti.

Yahuda krallığı, tarihteki yerini aldığında şu krallar tarafından idare edilmişti. Reheboam (M.Ö. 931-915), Abiam (M.Ö. 914-912), Aza (M.Ö. 911-871), Yosafat (M.Ö. 870-849), Yoram (848-842), Ahazya (M.Ö. 841), Atalya (M.Ö. 841-835), Yoas (M.Ö. 835-796), Amazya (M.Ö. 795-767), Uziya (M.Ö. 715-686), Manasse (M.Ö. 686-640), Aman (M.Ö. 639-638), Yosiya (M.Ö. 637-608), Yoahaz (M.Ö. 608), el-Yakim (Yoyakim) M.Ö. 607-597, Yoyahin (M. Ö. 597), Tsedekiya (M. Ö. 597-586), Gedelya (M. Ö. 586-582) dir. ²⁸⁶

Bu sıralamada en son zirkedilen Gedelya'nın hikayesi de şu şekildedir. Buhtu'n-nasr Yerusolimde kalan fakir halk tabakasının idaresine soylu bir aileye sahip olan Gedelyayı bıraktı. ²⁸⁷ O da muayyen haracını ödemek için halkı çalıştırmaya gayret göstererek onları bir anlamda toparlamaya çalıştı. Fakat eski krallık sülalesinden bir kaç kişinin başlarında İsmail diye bir adamın olduğu halde, Mısırlıların parmağının olmasının muhtemel olduğu bir eski krallığı ihya düşüncesi onun hayallerini suya düşürmüştür. Buhtu'n-nasr bir sefer dönüşünde Yerusolimde kalan bütün Yahudileri istisnasız esir edip memleketine götürmüştür. ²⁸⁸

²⁸⁵- Örs, .264.

²⁸⁶- Kutluay, I, 69 (Martinus Adrianus Beat'ten naklen).

²⁸⁷- Kitabı- Mukaddes, II. Krallar, 25/22-27.

²⁸⁸- Karasaban, .44.

E- BABİLLİLER DÖNEMİNDE KUDÜS

Kudüs şehri Yahuda Krallığının son dönemlerinde Asûr tahakkümünden kurtulmuş ve adeta istiklaline kavuşmuştur. Bu arada krallığın başında Yosiya vardı. O Mısır'ın başındaki Fravun'un Kudüs'e gireceğini tahmin ettiği için bir ordu hazırlayarak Fravun'un krallık topraklarına girmesini engellemek istedi. İki ordu Esdrolon Vadisinde karşılaştı. Savaşın neticesinde Yosiya öldürülerek ordusu mağlub edildi. O öldürüldükten sonra krallığın başına Yoahas geçirildiyse de, bu kral Firavun tarafından ölünceye kadar kalmak üzere Mısır'a gönderilerek tahttan indirildi. Firavun onun yerine Yoyakim'i tahta oturttu. Firavun, çok ağır bir vergi verme taahhüdü olarak yeni kralla muahede imzalamıştır. Halk bu verginin altında ezilirken kralın muhteşem binalar yaptırmak için teşebbüse geçmesi, ahali tarafından nefretle karşılandı.²⁸⁹

Bu arada Babil Kralı Buhtu'n-nasr, Mısır Kralının ordusunu yenerek onları Filistin topraklarından uzaklaştırmıştır. M. Ö. 605 yıllarında Asûr Devleti tamamen ortadan kalkmış, Mısırlıların Suriye ve Filistin üzerindeki hakimiyetleri sona ermişti. Artık buradaki bütün olaylar Babillilerin lehine dönmüş, onlar, bu toprakların idaresini ellerine geçirmişlerdir. Bütün bu gelişmeler olurken babasının ölüm haberini alan Buhtu'n-nasr bu toprakları fiilen istila etmeden Babile dönmüş ve Yahuda krallığını kendi haline bırakmıştır. Hal böyle olmasına rağmen Kudüs'deki yahudiler Buhtu'n-nasr'ın bu mecburi dönüşünü Yahve'nin kendilerine bir lutfu olarak yorumlayıp, şehirde şenlikler düzenleyerek gönüllerince eğlenmişlerdir. Çok kısa bir an hiç bir tehlike kalmadığını sanarak huzur içinde yaşadılar.

M. Ö. 600 yılında Buhtu'n-nâsır Suriye'ye girince Yahudiler acı gerçekle yüzyüze geldiklerini anladılar. Bununla birlikte ümitlerini Fravun'a bağlayarak kurtulacaklarını zannettiler. Umdıkları olmadı, Yoyakim ve orduları, Babillilerin önünde ezilip gitti. Şehir, Babilliler tarafından istila edildiğinde Yeremya (Ermiya)

²⁸⁹- Günaltay, 353

peygamber hapisanede bulunuyordu²⁹⁰. Buhtu'n-nâsır şehre girdikten sonra oradaki kral ailesini ve aydın insanları Kudüs'den sürdü. Sürülenlerin sayısı hakkında değişik rivayetler olmakla birlikte, bu rakam 3000 kişi civarındadır²⁹¹. Daha sonra bir kaç yıl içerisinde Mısır firavunu Yahuda Krallığı üzerine yürüyerek orayı tekrar kendi idaresi altına aldı. Akabinde bütün İsrail topraklarını ele geçirdi. Fakat bütün bu olaylardan sonra, Asûrlular üzerinde kesin hakimiyet kuran Buhtu'n-nasr, Fravun'a da karşı çıkarak Filistin topraklarına yürüdü. Mısır firavununu hezimete uğratarak İsrail topraklarıyla Yahuda topraklarını tekrar ele geçirerek Yahuda Krallığı'nın son kralı Zedekya'yı öldürdü, şehri yağma ederek, başta Süleyman Mabedi olmak üzere bütün binaları yerle bir etti. Hahamların bir çoğu boğazlanarak hayatlarına sonverildi. Şehirdeki bütün değerli eşyalar ve süsler Babil'e gönderildi. Bu olayları müteakiben geçen beş yıl sonrasında Yahudiler tekrar ayaklanmışlarsa da bu isyan, onların birçoğunun bu topraklardan sürülmelerinden başka bir işe yaramadı. İsyân kanlı bir şekilde bastırıldı. Babil esareti Yahudi tarihinde çok önemli bir mevkie sahiptir. Bu olay onlar için, adeta, bir dönüm noktasıdır. Nitekim yüzyıllardır sahip oldukları topraklardan hiçbir hak iddia edemeyerek mahrum bırakılmışlardır. Bu sürgünden sonra, artık onlar için tekrar sıkıntılı ve vatansız günler başlamıştır.

Kur'an-ı Kerim'de İsrailoğulları'ndan çok sıkça bahsedilir. Bu ayetlerin birinde onların başına gelecek olan musibetler şu şekilde anlatılır: "Kitap'ta İsrailoğulları'na şu hükmü verdik: Muhakkak siz yeryüzünde iki defa bozgunculuk çıkaracaksınız ve oldukça kibirli bir yükselişle muhakkak kibirlenip yükseleceksiniz. Nitekim o ikiden ilk vaid geldiği zaman, oldukça zorlu olan kullarımızı üzerinize gönderdikte (sizi) evlerin aralarına kadar girip araştırdılar. Bu yerine getirilmesi gereken bir sözdü."²⁹² Surenin devamında: "... Sonuncu vaad geldiği zaman (yine öyle kullar göndeririz ki) yüzlerinizi kötü duruma soksunlar birincisinde ona girdikleri gibi mescide (Kudüs'e) girsinler ve ele geçirdiklerini darmadağın edip mahvetsinler."²⁹³

290- Kutluay, I, 72

291- Günaltay, 354

292 - İsrâ, 45.

293 - İsrâ, 7.

Bazı müfessirler bu birinci vakanın Calut vakası olduğunu söylemişlerse de, çoğunlukla bu vakadan kastedilen Buhtu'n-nasr'ın Kudüs'ü fethetmesi ve orayı yağma etmesi olarak²⁹⁴ yorumlamışlardır. Ayetteki bahsedilen birinci dönemde İsrailoğulları'nın bozgunlukları çoğalmış ve Peygamber İşa'ya'yı (a.s) öldürecek kadar yoldan çıkmışlar, Ermiya'yı da (a.s) hapse atmışlardı.²⁹⁵ İsrailoğulları'nın bu dönemlerdeki durumu Eski Ahit'te de şu şekilde zikredilir: "Ah ey suçlu millet, haksızlığı yüklenmiş olan kavim, kötülük işleyenlerin zürriyeti, baştan çıkmış çocuklar! Rabbi bıraktılar, İsrail'in Kudüs'ünü hor gördüler, yabancılaştılar ve geriledirler. Niçin sapıklığı arttırarak yine vurulmak istiyorsunuz.²⁹⁶ Sadık şehir nasıl fahişe oldu. O şehir ki halkla dolu idi. Onda adalet yer tutmuştu, şimdi ise adam öldürenler, reislerin asi, hırsız da ortakları, her biri rüşvet seviyor ve hediyeler peşinde koşuyor, öksüzün hakkını vermiyorlar ve dul kadının davası onlara gelmiyor. Eski Ahit'in İşaya bölümünde o günkü Kudüs'ün durumu detaylı bir şekilde anlatılır.²⁹⁷ Peygamber Yeremya ise İsrailoğullarını şu şekilde uyarmıştı: "Rabb şöyle diyor: Atalarınız bende ne haksızlık buldular da benden uzaklaştılar ve boşluk ardınca gidip boş oldular? Meyvasını ve iyi şeyleri yiyesiniz diye sizi verimli bir diyara getirdim. Ve mirasımı kerih bir şey yaptınız. Çünkü boyunduruğunu eski zamandan kırdım ve bağları kopardın. 'Kulluk etmem' dedin ve her yeşil ağacın altında fahişelik ederek yattın. Hırsız tutulunca nasıl utanırsa İsrail evide kendileri, kralları ve kahinleri ile peygamberleri öyle utanırlar. Onlar ki ağaca: Babamsın, taşa: Beni sen doğurdun derler. Çünkü bana yüzlerini değil sırtlarını döndürdüler. Fakat onlara bela gelince: Kalk ta bizi kurtar diyecekler. Ya kendi icad ettiğin ilahların nerede? Başına bela geldiği zaman seni kurtarabilirlerse kalksınlar. Çünkü senin ilahların, şehirlerin sayısına göredir... Rabb diyor. Nefsim böyle bir millettten öç almaz mı? İşte ey İsrail evi uzaktan üzerinize bir millet göndereceğim. O zorlu bir millet eski bir millettir. Bir millet ki sen onun dilini bilmez ve ne dediklerini anlamazsın. Onların ok kılıfı açık bir

²⁹⁴ - Elmalılı Hamdi Yazır, V, s,3162.

²⁹⁵ - Et-Taberi, XV, 24. vd, El-Keşşaf, II, 649, Elmalılı, V, 3136 vd. Konuyla ilgili bkz. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyat*, Ankara 1974, s.119.

²⁹⁶ - *Kitab-ı Mukaddes*, İşaya, I, 4-5.

²⁹⁷ - *Kitab-ı Mukaddes*, İşaya, II, 6-8; III, 16-17, 25-26; VIII, 7, XXX, 9-10, 12.14.

kabirdir, hepsi yiğitlerdir. Güvenmekte olduğun duvarlı şehirlerini kılıçla vurup yakacaklar. Ve kavmin leşleri yerin canavarlarına ve göklerin kuşlarına yem olacak ve onları korkutan olmayacak. Ve Yahuda şehirlerinden Yerusâlim sokaklarından, meserret sesini, sevinç sesini ve gelin ile güveyin sesini sana erdireceğim. Çünkü diyar harap olacak. Ve vaki olacak sana nereye çikalım dedikleri zaman onlara diyeceksin. Rabb öyle diyor. Ölüm için olan ölüme; kılıç için olan kılıca, kıtlık için olan kıtlığa ve sürgün olan sürgüne, kılıcı, parçalamak için köpekleri yiyip bitirmek ve helak etmek için göklerin kuşlarını ve yerin canavarlarını.”²⁹⁸

Peygamber Hezekiel ise Kudüs’e hitaben şöyle demektedir: “Ey vakti gelsin diye kendi içinde kan döken şehir ve kendisini murdar etmek için kendi aleyhine putlar yapan şehir! İşte her biri elinden geldiği kadar kan dökmek için İsrail beyleri senin içinde idiler. Sende babayı ve anayı hiçe saydılar; senin içinde misafire karşı zorbalık ettiler, sende dul kadına ve öksüze haksızlık ettiler. Mukaddes şeylerini hor gördün ve semtlerini bozdun. Kan dökmek için iftiracı adamlar senin içinde idiler; sende hayasızlık ettiler. Babalarının çıplaklığını sende açtılar, kadın kirli iken sende ona tecavüz ettiler. Kimi komşusunun karısı ile mekruh iş etti, kimi hayasızlıkla gelinini kirletti, kimi sende kız kardeşini, babasının kızını alçalttı. Senin içinde kan dökmek için rüşvet aldılar. Faiz murabaha, karı aldın, zorbalıkla komşularından haksız kazançlar aldın. Beni unuttun, peki seninle işe girişeceğim günlerde yüreğin dayanabilecek mi? Ellerin kuvvetli olabilecek mi? Seni milletler arasında dağıtacağım ve seni memleketler arasında saçacağım murdarlığını senden gidereceğim. Milletlerin gözü önünde sen kendiliğinden bozulacaksın ve bileceksin ki Ben Rabbim.”²⁹⁹

F- PERSLER DÖNEMİNDE KUDÜS

Buhtu'n-nasr, Babil’e getirdiği Yahudiler’e, gayet iyi davranmış ve onların milli ve dini geleneklerine karışmayarak serbestçe bir hayat yaşamalarına izin

²⁹⁸- Kitab-ı Mukaddes, Yeremya, II, 5-7, 20, 26-28, III, 6-9; V, 1,7-9, 15-17; VII. 33,34, XX. 2,3.

²⁹⁹- Kitab-ı Mukaddes, Hezekiel, XVI, 3, 6-12, 14-16.

vermiştir.³⁰⁰ Çünkü o dönemde Babil'in insan gücüne ihtiyacı vardı. Bu yüzden kendi dillerine yakın bir dil kullanan Yahudiler'i, köle yapmak için değil, toplu bir halde yaşamak ve çalışmak için, bir çeşit göçmen olarak götürülmüşlerdi. Bunun yanında Yahudiler yanlarına taşınabilir mallar da almışlardı.³⁰¹

Babil tutsaklığı Yahudiler'in günlük yaşamlarında ve dini hayatlarında bir dönüm noktası olmuştur. Konuyla ilgili olarak Hayrullah Örs şu bilgileri aktarır: "Yahudiler ancak babil sürgünlüğü sırasında, sonradan asıl işleri haline gelen ticarete başladılar. Bunun da nedeni sadece yurtsuz kalmış olmaları değildi. Asıl neden buldukları yer ve yaşadıkları zamandı. Babil o çağın en büyük ticaret merkeziydi ve M.Ö. VI. yüzyıl pek çok yönüyle iktisadi gelişmelerin olduğu bir dönemdi. Yine bu dönem, Musa'nın dininin geliştiği ve kesin şeklini aldığı dönemdir. Onun içinde herkesin bütün din buyruklarını harfi harfine yerine getirmesi gerekmişti. Sürülmeden önce yaşadıkları Kudüs ve civarında, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaları onlara Hz. Musa'nın şeriatini uygulamalarını zorlaştırmasıydı. Örneğin Sabbat günü, bahçesini sulamadan, ya da hayvanlarına yem vermeden olamazdı. Hele büyük bayramları tutmak, murdar olan bir şeye değdiği zaman murdar olmak ve kimseye dokunamamak bir çiftçi için pek kolay şeyler değildi. Bu sebeple bu din daha önceleri bu kadar kuvvetlenmemişti.... Orada hep eski gelenek ve kutsal yerlerin rekabeti vardı. Ama bu yabancı diyarda, Filistin'deki o eski ve yabancı dinlerin anılarını sürdüren korular, tepeler, pınarlar ve sunaklar yoktu, hatta kurban bile kesilemiyordu. Bunun sebebi de artık tapınaklarının olmaması ve Yehova'nın bu kurbanları Kenan tanrılarına karşılık olsun diye isteyegelmişti. Yahudiler'in bu sürgünde birlikte götürebildikleri tek şey şeriattı. Bu yüzden yüzyıllar sürecek olan Yahudi inancının temelleri, Babil tutsaklığında atıldı. Bu bir yandan onların varlıklarını sürdürmelerini sağladı; ama bir yandan da içinde yaşadıkları toplumdan apayrı bir hayat sürmelerine sebep oldu.

Aynı zamanda kutsal Kudüs tapınağının yerini cemaat kavramı almıştı. Bayramlar da kutlanamıyordu. Çünkü bunlar da kutsal diyara bağlı idi. Bunların

³⁰⁰ - Karasaban, 44.

³⁰¹ - Örs, 265.

hepsinin yerini, tek dini gün olarak Sabbat aldı ve Sabbat'ın günümüzdeki Yahudiler'de gördüğümüz o çok aşırı şekilde ancak Babil'de gelişti."³⁰²

Taberi'nin bildirdiğine göre Kudüs Buhtu'n-nasr tarafından yıkıldıktan sonra tekrar yapıncaya kadar 70 yıl harabe kalmıştır.³⁰³ İbnü'l-Esir'de ise bu süre yüz yıl olarak rivayet edilmektedir.³⁰⁴ Bütün bu rivayetlerin yanısıra M.Ö. 538 yılında İran Kralı Kirus, Babil ülkesini istila etmişti. Bu şekilde Yahuda'ya da hakim olan Kirus, buradaki halka Yahud ismini vermiş ki, o halkın bundan sonraki inancına Yahudilik denmesine sebep olmuştur. Bu tarihten itibaren Yahud kelimesi, İsrailoğulları'ndan olmasa da, Yahudi'liği sevenlere verilen bir isim olmuştur. Yahudi ile İsraili arasındaki fark budur.³⁰⁵ Yine bu dönemde Filistin halkının dili olan Aramice, Yahudiler arasında da kullanılmaya başlanmış ve İbrani dilinin yerine geçerek, Arami dili Filistin'in yerli dili olmuştur.³⁰⁶

İbnü'l-Esir, bu dönemden bahsederken Kirus'un on üç yaşında hükümdar olduğunu ve Tevrat'ı öğrenerek Yahudi dinine girdiğini zikreder. Danyal ile birlikte Hanniya, Azarriya ve benzerlerinden pek çok şey öğrendiğini belirtir. İsrailoğulları kendisinden belli bir müddet sonra Kudüs'e dönmek için izin istediler. O da onlara "Sizlerden bin peygamber bile kalmış olsa, ayrılmak istemezdim." diyerek Danyal Peygamberi onların başına tayin ederek Kudüse dönmelerine izin vermiştir. Bunun yanında Buhtu'n-nasr'ın İsrailoğullarından aldığı bütün ganimetlerin iade edilmesini emrederek onlara iyilikte bulunmuştu. Bu iade edilen mallarla Kudüs yeniden inşa edilmiş, Tapınak tekrar yapılmıştır.³⁰⁷

³⁰² - Örs, 266.

³⁰³ - Taberi, III, 830.

³⁰⁴ - İbnü'l-Esir, 255.

³⁰⁵ - Günaltay, 368-369.

³⁰⁶ - Yahudi kelimesi için bkz. Abdülkadir Şeybe, **Çağdaş Dünya Dinleri**, Çev. Osman Kilacı, Konya, 1978, 33; İsrail Kelimesi için de bkz. Yusuf Sami Yusuf, **Tarihi Filistin İberü'l-Ustur**, Şam, 1989, 50-59. Yahudi, İsrail, İbrani kelimeleri için bkz. Fatih Kesler, **Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlar**, Ank. 1993, 26 vd.

³⁰⁷ - İbnü'l-Esir, I, 245.

K. Kerim'de Bakara suresinde şöyle bir olay zikredilir. "Yahut şu kimse gibisini (görmedin mi) ki, duvarları, çatıları üstüne yığılmış (alt üst olmuş) ıssız bir kasabaya uğramıştı. "Allah, bunu böyle öldükten sonra nasıl diriltecek?" demişti. Allah da kendisini yüz sene öldürüp sonra diriltti. "Ne kadar kaldın?" dedi. "Bir gün, ya da bir günün birazı kadar kaldım." Dedi. (Allah) "Hayır, dedi yüz yıl kaldın. Yiyecek ve içeceğine bak, bozulmamış. Eşeğine bak, seni insanlar için bir ibret kılalım diye (bunları böyle yaptık). Kemiklere bak, nasıl onları birbiri üstüne koyuyor, sonra onlara et giydiriyoruz! "Bu işler ona açıkça belli olunca: "Allah'ın herşeye kadir olduğunu biliyorum" dedi."³⁰⁸ Burada bahsedilen şahsın kimliği hakkında değişik rivayetler vardır. Bazıları onun öldükten sonra dirilme hususunda şüpheye düşen bir kafir olduğunu, bazıları bunun Hz. Üzeyir olduğunu, bir kısmı da onun Hz. Ermiya olduğunu, bazıları da Hz. Ermiya'nın Hızır (A.S.) olduğunu, bir kısmı da Hz. Ermiya'nın bir Peygamber olduğunu belirtmişlerdir.³⁰⁹

Yine ayette bahsedilen yer hakkında, Vehb, Katade, İkrime ve Rebi'den gelen bir rivayette buranın Kudüs olduğu belirtilmiştir.³¹⁰ Ayetin nüzul sebebi olarak da İbn Abbas'tan şu rivayet aktarılmıştır. "Buhtu'n-Nasr, İsrailoğulları ile savaşırken, onların çoğunu esir etmişti. Esirler arasında İsrailoğullarının alimlerinden ve aynı zamanda Hz. Harun'un soyundan olan³¹¹ Üzeyir (A.S.) de bulunmakta idi. Buhtu'n-Nasr esirleri Babil'e getirdi. Böylece Üzeyir (A.S.) eşeğine binmiş olduğu halde ayette bahsedilen kasabaya girdi ve bir ağacın altında konakladı. Eşeğini bir yere bağlayıp kasabayı dolaşmaya başladı. Fakat orada hiç bir insanı bulamayınca şaşırarak, Allah'ın kudretinden şüphe ederek değil de, adeta imkansız görerek "Allah burasını ölümünden sonra nasıl diriltecek" dedi. Ağaçlarda meyveler vardı. O meyvelerden incir ve üzüm alıp yedi ve üzüm suyu içip uyudu. Allah'u Teala da onu yüz sene süren uykusunda bir genç olarak öldürdü. Daha sonra onun öldüğünü insanlar kuşlar ve yırtıcı hayvanlar farkedemediler.

³⁰⁸. Bakara, 259.

³⁰⁹. Fahreddin-i Razi, V, 448-449; İbnü'l-Esir, I, 245.

³¹⁰. Fahreddin-i Razi, V, 453; İbnü'l-Esir, I, 245; Zemahşeri, I, 157; Elmalı, II, 881, 882.

³¹¹. Mücirüddin, I, 137.

Yüz sene sonra Allah Teala onu diriltip, gökten “Ey Üzeyir, ölümün esnasında ne kadar bekledin” diye nida ettiğinde O “Bir gün” dedi. Daha sonra da güneşin henüz batmadığını görünce “veya bir günden az” dedi. Bunun üzerine Allah teala “Hayır yüz yıl (öyle) kaldın. Binaenaleyh yiyeceğin olan incir ile üzümüne ve içeceğin olan üzüm suyuna bak. Onların tadı bozulmadı” dedi. O da onlara bakınca incir ile üzümün daha önceki gibi durduğunu gördü. Cenab-ı Hak daha sonra da eşeğine bak dediğinde, birbirinden ayrılmış beyaz kemikler gördü. Bu esnada “Ey çürümüş kemikler size can veriyorum” diyen bir ses duydu ve parça parça kemikler birleşerek, eşeğin vücudu tekrar eski haline geldi. Daha sonra da bu cansız vücuda ruh üflendi, ve anırmaya başladı. O anda Hz. Üzeyir secdeye kapanarak “Biliyorum ki Allah her şeye hakkıyla kâdirdir” dedi.

Daha sonra Kudüs’e gelince orada bulunanlar Babalarımız Üzeyir b. Berhiyanın Babilde öldüğünü bize anlatmışlardı. Buhtu'n-nasr Kudüste Tevrat’ı bilen kırkbin kişiyi öldürmüştü onların arasında Üzeyir’de vardı dediler. Onlar Üzeyir’in Tevratı okuyabildiğini bilmiyorlardı. O onlara yüz yıl sonra böylece gelince, Tevratı onlara yeniden bildirdi ve ezberinden hiçbir harf eksik bırakmaksızın onu onlara yeniden yazdı.

Tevrat bir yerde gömülü idi. Tevrat oradan çıkartılarak Üzeyir (A.S.) yazdırdığı tevrat ile karşılaştırılınca ikisinin harflerine kadar aynı olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine “Üzeyir Allah’ın oğludur” dediler.³¹² Buna benzer rivayetler farklı kaynaklarda değişik isimlerle de mevcuttur.³¹³ Aynı olay Kitab-ı Mukaddeste de anlatılmaktadır.³¹⁴

Yukarıda belirtildiği gibi Kirus İsrailoğullarının Kudüs’e geri dönmelerine izin vermiş ve onlara gayet güzel davranmıştı. Fakat Yahudilerin geneli Babildeki hayata alışmışlardı. Bu yüzden gerek Irak’taki, gerek Mısır’daki Yahudiler, buradaki

³¹². Fahreddin Razi, V, 452-453.

³¹³. İbnu'l-Esir, I, 245-246.

³¹⁴. Kitab-ı Mukaddeste, Hezekiel, 37/1-23.

mevcut iyi şartları terkederek, etrafi çöl olan ve pek gelişmemiş olan imkansızlıkları ruhunda barındıran Kudüs hayatına dönmeye pek niyetleri yoktu.³¹⁵ Bu yüzden Kudüs'e dönenler çok az olup bunlar da Kirus'un gelmesinden iki sene sonra göç etmeye başlamışlardır. Kitab-ı Mukaddeste Kudüs'e dönmeye izin veren Kirus'un bunu Yehova'nın emriyle yaptığını ve yine kendisine Kudüs'te Yehova için bir ev yapması gerektiğinin bildirildiğini haber verir.³¹⁶ Devamla da Kudüs'e dönen İsrailoğullarının kırkbin kişi civarında olduğu belirtilir.³¹⁷ Bu konuda da diğer konulardaki rakamlarda olduğu gibi problem vardır, zira bu dönemde Kudüs'e dönenlerin sayısı dört milyon beşyüzbin ile kırkbin kişi gibi aralarının bulunması pek mümkün olmayan rakamlar verilmektedir.³¹⁸ Fakat bütün bu farklı rakamların ötesinde bu kadar kalabalık bir toplumun çölü nasıl ve hangi şartlarda geçtiğini pek bilmiyoruz ama Babil ile Kudüs'ün arası 1300 km gibi uzun bir mesafe olduğunu düşünmemiz, bu yolculuk hakkında bize az çok kanaat vermektedir. Sonunda Kudüs'e döndüklerinde karşılarında kelimenin tam anlamıyla bir enkaz vardı. Bundan ötürü de hemen inşaat faaliyetlerine başlandı. Tabiki ilk önce yapılması gereken Süleyman tapınağı idi. Hemen işe girişildi. Tapınak daha bitmeden civardaki Samiriyeliler yapılan tapınağı, İran makamlarına kale olarak lanse etmeye çalıştılar ve bunda da başarılı oldular. Kral vali Rehuma kendilerine problem çıkartacağını belirterek inşaat faaliyetlerini durdurdu.³¹⁹ Burada şunu ifade etmek gerekir ki İsrailoğulları her ne kadar Kudüs'e dönmüşlerse de bağımsızlıklarını elde etmeleri söz konusu değildi. Bundan dolayı buralarda uzun yıllar İran hakimiyeti altında yaşamışlardı. İranlılar tapınağın yapılmasını engelleyince yapım işlerine dokuz sene ara verilmek mecburiyetinde kalındı.³²⁰ İnşaata ara verilmesine bir başka sebep de İsrailoğulları Babil'den Kudüs'e döndüklerinde maddi olarak çok zor durumda olmaları idi. Bu sebeple de tapınağın

³¹⁵- Çelebi, 70.

³¹⁶- **Kitab-ı Mukaddes**, Ezra, I, 2-4.

³¹⁷- **Kitab-ı Mukaddes**, Ezra, II, 68.

³¹⁸- Karasaban, 46.

³¹⁹- **Kitab-ı Mukaddes**, Ezra, IV, 1724.

³²⁰- Karasaban, 45.

yapılmasına ara verilmesinin İsrailoğullarının içinde buldukları ağır ve zor şartların etkisinin olduğunu da belirtmek gerekir.³²¹

Gerçekten dindar İsrailoğulları Kudüs'e büyük bir coşku ile geri dönmüşlerdi. Ama onlar bu döneme ait kazılardan da anlaşılacağı gibi, Babil dönüşünden sonra inşa ettikleri evler gayet basit kulübelereydi. Çanak çömlekleri bile çok azdı. Tabii yanmış yıkılmış duvarların arasında küçücük kulübelere yaşamak pek hoş bir durum değildi.³²² Nebi Haggay bu konuda şöyle der: "Orduların Rabbi şöyle söyleyip diyor: Vakit, Rab evin, bina etmek için vakit gelmedi, diye kavim söylüyor... Bu ev harab iken sizler için kaplamalı evlerinizde oturmak vaktimi yollarınızı iyi düşünün. Dağa çıkıp ağaç getirin ve evi yapın; ve bundan razı olurum, ve izzet bulurum. Rab diyor: Çok şey beklediniz ve işte az oldu."³²³ Bu durum Kral Darius'un zamanına kadar devam etti. Bu kralın zamanında bütün imkanlar seferber edildi. Tapınağın nasıl yapıldığı Kitabı Mukaddesin Ezra bölümünde detaylı bir şekilde anlatılır.³²⁴ Darius'un emriyle M.Ö. 520 yılının ekim-kasım ayında başlanan tapınağın yapımı Mart 515'te tamamlandı.³²⁵ Ki burada, inşaat yapımına verilen aranın beş sene olduğu görülmektedir.

Şehrin surlarının yapımında pek acele edilmedi. Bunun sebebi İranlıların yanlış anlamalarını engellemek için olduğu söylenebilir. Ancak M.Ö. 444³²⁶ yılında Nehemya, İran imparatoru Artahşaştan'ın emriyle Yahuda'ya görevli tayin edildi. Nehemya Kudüs'e gelir gelmez şehrin surlarını yapmaya başladı ve kısa zamanda surların yapımı tamamlandı. Kitab-ı Mukaddes'e göre duvarlar elli iki günde tamamlanmıştır.³²⁷ Tabii bu kadar kısa bir zamanda bu surların tamamlanması o duvarların ne kadar sağlam olduğu hakkında bize bir kanaat vermektedir. Bundan ötürüdür ki, Kudüs'te bundan sonra İsrailoğulları eski kudretli dönemlerine asla

³²¹_ Örs, 289.

³²²_ Örs, 289.

³²³_ Haggay, I/29.

³²⁴_ Kitab-ı Mukaddes, Ezra, 5-6, Bablar.

³²⁵_ Örs, 290.

³²⁶_ Örs, 290.

³²⁷_ Kitab-ı Mukaddes, Nehemya, 6/15.

dönememişlerdir. Yahudiler bu arada birbirlerine düşmeye başlamışlar ve dini şefler arasında ihtilaflar başgöstermişti. Bu ihtilaflar sırasında tapınağın büyük rahibi, kardeşinin dostu olan Kudüs'teki İran komutanı Bogos'un tepkisine yol açacak icraatlar yapmış ve halk bu komutanın koyduğu vergiler, zorlamalar ve baskılarla hayli sıkıntı çekmiştir.³²⁸

Yahudiler İran'ın hükmü altında ikiyüzyıl süreyle kalmışlardır ve bu dönemde Kudüs'te tam bir sefalet hakimdir. İnsanları fakirlikten biçare durumdadırlar. Şehir şehir olmaktan çıkmış büyük bir köy görünümündedir. Yukarda belirtildiği gibi bu dönemleri yansıtan kazılardan da anlaşılacağı gibi el sanatları ilkel bir durumdadır. Fakat yine yapılan kazılarda M.Ö. 4. yüzyılda gene de kendilerine ait para basılmaktaydı³²⁹. Kudüste basılan bu paraların üzerinde "Yehud" kelimesi vardı. Bundan da İranlıların Baş kahine para bastırma yetkisi verdikleri söylenebilir. Bu paralar dönemdeki kullanılan paraların birer kaba kopyasıydı. Paranın bir yüzünde Zeus'un resmi, diğer yüzünde de Athena'nın baykuşunun resmi vardı.³³⁰

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kudüs M.Ö. 586 yılında Babillilerin (Keldanilerin) eline geçmiş, bu tarihten M.Ö. 535 senesine kadar Babillilerin hükmü altında kalmıştır. Şehir M.Ö. 535 ile M.Ö. 331 yılları arasında İranlıların hakimiyeti altında kalmıştır ki bu dönem toplam 204 yıldır.

G- YUNANLILAR DEVRİNDE KUDÜS

M.Ö. 4. yüzyılda siyasal ağırlık merkezi batıya geçmeye başlamıştı ve bu dönemde İranlılar Yunanlılar karşısında gerilemeye başlamışlar ve yapılan savaşlarda hem karada hem denizde yenilmişlerdi. Ve akabinde yapılan M.Ö. 448 yılındaki antlaşmayla da Küçük Asya'da ve Kıbrıs'taki Yunan şehirlerinin özgürlüklerini kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Geçen zaman Yunanlıların lehine işlemiş,

³²⁸- Karasaban, 47-48.

³²⁹- Mücürüddin, I, 139.

³³⁰- Örs, 292, Hitti, I, 227.

gelişmeler onların hızla yayılmasına topraklarını genişletmelerine zemin hazırlamıştı.³³¹ Ve M.Ö. 330 (331)? senesine geldiğimizde İskender Kudüs'ün önlerine gelmiş ve şehri almak için harekete geçmişti. Durumu gören Yahudiler karşı koymanın tehlikeli olduğunu gördüler ve resmi elbiselerini giymiş hahamlar başta olmak üzere onu karşılayarak şehrin anahtarlarını teslim etmişlerdir.³³² İskender'in esas gayesi Mısır'ı fethetmek olduğu için Yahudiler'e baskı yapmamış onları kendi hallerine bırakarak Mısır üzerine yürümüştür. İskender döneminde Kudüs halkının inancına karışılmamış onların tapınaklarına zarar verilmemiştir. Bu durumdan memnun olan halk Mentisteki kutsal buzağıya kurbanlar kesmişlerdir. Bu arada İskender mabede heykel koymak istemişse de halk buna karşı çıkmış, bunun yerine ilk doğacak çocuklarına Yahudi olmadığı halde Aleksandiros ismini vereceklerine dair söz vermişlerdi. Ptolemen-Helen döneminde Kudüs bir hoşgörü devri yaşamıştır. Ptoleme Flodelf zamanında Tevrat Mısır'a davet edilen 70 ilim adamı tarafından Yunancaya tercüme edilmiştir. Bu arada Ptolemenli idareciler Kudüs ve Filistin'de Yunan medeniyetini yaymaya çalışmışlardır.³³³ Bu arada Ptolemenlerden bahsetmek gerekirse şunları söylemek gerekir. İskender saltanatının 14. senesinde öldükten sonra imparatorluk üçe ayrılmıştı. Bu devletlerin üçüncüsü de başkenti İskenderiye olan Libya'dan itibaren Mısır'ı Filistin'i içine alan Ptoleme devletiydi. Bu devleti sonuna kadar tek bir sülale idare etti.³³⁴ Bu dönemlerde Kudüs ile ona bitişik olan yerlerdeki dini işler ve idare İsrailoğullarının elinde olmakla birlikte bağımsız bir devlet olmamışlardır.³³⁵ Bu arada Kudüs bir ara Mısırlıların hakimiyeti altına girdi.³³⁶ M.Ö. 195 yılında Kudüs tekrar el değiştiriyordu zira İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan devletlerin birisi olan Selukiler Ptolemeleri Şeria ırmağının yakınında bir yerde yenmişler ve bu sebeple

³³¹- Örs, 293-294.

³³²- Yahudi Tarihçisi Flavius Josephus'un naklettiği bu olayı Hayrullah Örs pek kabul etmemektedir. Bkz. Örs, 294.

³³³- Tarihi Belge, 22.

³³⁴- Örs, 297.

³³⁵- Taberi, III, 843.

³³⁶- Casir, 43 (Debbağdan naklen).

Kudüs tekrar el değiştirmişti.³³⁷ Fakat bu el değiştirmede Yahudiler şehir kapılarını Selukilere kendileri açmışlardı.³³⁸

Bu arada artık Kudüs'te Yahudiler ciddi bir kültür dejenerasyonu ile karşı karşıyaydılar. Zira Kudüs'e hakim olan Yunanlılar Helen kültürünü yaymak için büyük bir gayret sarfediyorlardı.³³⁹ Tabi Kudüs gençleri, artık kahinlerin hegemonyasından kurtulmaya başlamış ve Helen kültürünün ciddi bir yansıması olan spor müsabakalarında boy göstermeye başlamışlardı. Tapınağın hemen yanında gençlerin disk atmaya başlaması, atletizm yarışlarına katılmaları kahinlerin bütün karşı çıkmalarına rağmen devam ediyordu. Bu durum sadece sosyal hayatta değil, dini hayatta da ciddi sapmalar başlatmıştı. Bu dönemdeki olaylar Makkabeler kitabında şu şekilde anlatılır: "Asil Antiokhos idareyi ele alınca Oninas'ın kardeşi Jason baş kahin olmak istedi ve bunun için krala  yüz altmış talent vadetti. Bundan başka da eğer bir oyun yeri (stadyum) kurmasına ve Yeruşalim'de oturan Antiokhia'lıları hemşehriliğe almasına izin verirse yüz elli talent daha vereceğini söyledi. Kral buna izin verince ve Jason başkahin olunca çok geçmeden halkını puta tapanların adetlerine alıştırdı. Tam da hisarın altına bir oyun evi yaptı ve en güçlü delikanlıların orada idman yapmalarını emretti. Tanrısız Jason'un yüzünden Yunanlılar stn geldi, öyle ki artık kahinler tapınakta kurban sunmaya aldırış etmez oldular, onun yerine oyun yerine koşarlar ve nasıl disk atıldığına ve oyunlar oynandığına bakarlardı.³⁴⁰ Bu arada Yunanlı idareciler Kudüs'e tapınaklar yapmışlar ve şehirde Yunan tanrılarının hakimiyeti ve inancı başlamıştı. Tabi bu arada bu spor müsabakalarının Yahudiler arasında çok fazla tepki çekmesinin sebebini açıklamak gerekmektedir. Kahinleri kızdıran şey oyunlardan ziyade oyunların yapılış tarzıydı. Zira spor yapanlar Hellen geleneğinin gerektirdiği üzere müsabakalara anadan doğma katılıyorlardı. Musa şeriatında zaten örtünme vardı ama, işin diğer bir tarafı da o zamana kadar bir seçkinlik alameti olan snnetlilikte herkesin önüne çıkınca, adeta bir kusur, utanç verici bir durum haline gelmişti. Yahudi

³³⁷- rs. 398, Casir.

³³⁸- Naim Güleryüz, **Türk Yahudileri Tarihi I**, İst. 1993, 17-18.

³³⁹ - Yunanlıların dini kanaatleri hakkında bkz. Ömer Rıza Doğrul, **Yeryüzündeki Dinler Tarihi**, İst. 1963, 56 vd.

³⁴⁰- II. Makkabeler. 4/7-13.

gençler bu kusurlarını saklamak için cerrahlara baş vuruyorlar, hatta bazıları çocuklarını sünnet bile ettirmiyorlardı.³⁴¹ Bu durum Makhabeler kitabında da zikredilmektedir.³⁴²

Artık İsrailoğulları, putperest Hellen kültürü karşısında yenik düşmeye başlamışlar ve dini yaşamaya çalışan çok az sayıdaki Yahudi toplumu dar köşelerine çekilmeye başlamışlardı. Bu arada M.Ö. 168 yılında II. Artiokhos, Kutsal tapınağı yağma etti. Bununla da kalmayarak, Kudüs'e vergi memurları gönderdi. "Şehri yağma etti ve evleri yaktı, duvarları yıktı, kadın, çocuk ve davarları sürüp götürdü.³⁴³ O andaki yapılmaya çalışılanlar şimdiye kadarki yapılanlardan daha kötüydü. Çünkü Antiokhos onlardan dinlerini terketmelerini istiyordu." Antiokhos, Yerusolim'e ve bütün öteki Yahudi şehirlerine fermanlar yolladı, bunlarda, onların (Yahudiler'in) putperestlerin ibadetini almalarını emreliyordu.³⁴⁴ Bu emir kabul görmediği için Yunanlılar'ın yumuşak politikalarının yerine, sert, terör hareketlerinin başlaması olayın seyrini değiştirmişti. Kudüs'teki terör hareketleri başlamıştı.³⁴⁵ Kutsal tapınak Zeus, Olimpius'a (Jupiter'e) tahsis edilmişti. Bunun yanısıra kurban kesmeleri, Sabbat'ı tutmaları, sünnet olmaları, ölüm cezasıyla yasaklanmıştı. Din ve ayinler tamamıyla yasaklanmış idi. Cumartesi tatili de kaldırılmıştı. İşin kötüsü bu Helenleştirme politikalarını bir kısım Yahudiler'in desteklemesi idi ve bu işin başını Yeni Baş Haham Jason'un çekmesiydi.³⁴⁶

H)-YAHUDİLERİN İSYANI ve MAKHABELER DÖNEMİ

M.Ö. 167 yılında Seluki askerleri, Kudüs'e 30 km. uzaklıkta olan Modin Yahudileri'ni Yunan tanrılarına tapmaya mecbur ettiler. Ve bu işe örnek olması için de büyük hahamlardan Makhabe'yi görevlendirilip itaat etmeye çağırdılar. Fakat haham

³⁴¹- Örs. 299.

³⁴²- I. Makkabeler I/16.

³⁴³- I. Makkabeler I, 2/33, 24; II. Makkabeler, 5-24. Moşe Sevilla, Şaron, Türkiye Yahudileri. İst. 1991, 12

³⁴⁴- I. Makkabeler 1/46.

³⁴⁵- Örs. 300 vd.

³⁴⁶- Günaltay, 375.

bu emri reddettiği gibi kendisine bu teklifi yapan asker ile, bu emre uymaya hazırlanan Yahudiler'i öldürdü. Bu hareket büyük bir isyanın kıvılcımı olmuştu. İhtilal önce bu hahamın idaresinde, devamla da öldüğünde Judas Makhabe'nin komutası altında devam etti. Nihayet yıllar süren Makhabeler savaşından sonra M.Ö. 162 yılında Seluki kuvvetleri Filistin'den çıkarılmışlardı.³⁴⁷ Bu arada tapınak eski haline getirilmiş, Sunak yeniden kurulmuş, kurban kesilmeye başlanmıştı.³⁴⁸ Fakat bir defa başlayan hareket durmamıştı, başarılarından umutlanan bu sülale siyasi bir istiklal de elde etmek için savaşmaya devam etmişlerdir. Bir devlet kurma hevesine düşerek Judas'ın küçük kardeşi Janathan, Selukiler'le mücadele etmeye devam etmiştir.³⁴⁹ En küçük kardeşi Simon da mensub oldukları Asmoni sülalesini kurdu (M.Ö./42-135). Fakat bu siyasi mücadele yine Yahudiler'in bir fırkası olan Fariziler'in hoşuna gitmiyordu. Onlar için din ve milli kültür devletten üstündü. Bunlar devletten ziyade milli din ve milletin varlığına önem veriyorlardı. Dini kurtarmak için Makhabeler ile beraber savaşmışlardı ama, iş siyasi mücadeleye geldi mi onların yanında yer almamışlardır. Gariptir ki Yahudiler, siyasi istiklallerini savunmak için ne zaman harekete geçmişlerse, bu hareket başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ama bu istek onlar için her zaman geçerli olmuştur.³⁵⁰

Bu defa da öyle oldu. Selukiler'e karşı verilen mücadele başlangıçta dini idi. Bu sebeple de başlangıçta mücadelerinde başarılı olmuşlardı. Fakat sonra, siyasi ihtiras, devlet kurma istediği başgösterince aralarındaki birlik bozulmuş, Fariziler de ayrılmışlardı.

Fakat meydana gelen bir takım gelişmeler onların başarılı olmalarını ve ayakta durarak geçici de olsa siyasi bağımsızlıklarını elde etmelerini sağlamıştı. Zira Antiokhos doğu memleketlerinde ölmüştü. Antakya'da taht mücadelesi devam ediyordu. Böylece Simon hükümeti kısa da olsa yaşamıştı. Simon, Yafa'yı bir yahudi

³⁴⁷ - Günaltay, 376.

³⁴⁸ - Örs, 301.

³⁴⁹ - Karasaban, 52.

³⁵⁰ - Seyyid Kutub, **Yahudi ile Olan Savaşımız**, Çev. Ahmet Dağdeviren, İst. 1982, 19.

limanı haline getirdi. Akra'yı aldı. Oğlu ve halefi olan Jean Hırkan (M.Ö. 135-M.Ö.104). Memleketini, Antiyokhos VII idaresindeki Selukiler'e karşı savunmuştu. Devletin sınırlarını, Davud zamanındaki kadar genişletti. Oğlu ve halefi olan Aristobul (M.Ö.104-M.Ö.103) da fetihlere devam ederek Galile'yi aldı. Lübnan'ın bazı kısımlarını ve İtüre'nin bir kısmını ele geçirdi. Aynı zamanda buraların halkını Yahudi dinine girmeye zorladı. Aristobul'dan sonra tahta onun kardeşi Aleksandır Jan geçti (M.Ö.104-M.Ö.78). O da kardeşinin izinden giderek Yahuda'yı genişleterek Mavera'yı Ürdün'ün önemli bir şehri olan Gadara'yı aldı. Fakat onun bu ilerleyişlerini Nabatiler önlediler.

Aleksandır'ın ölümünden sonra hanımı Salome krallığı biraz daha genişletmeye çalıştıysa da, onun ölümünden sonra iki oğlu birbirine girdi. Ve bu iki kardeşin mücadelesi Asmoniler'in saltanatını temelden sarstı. Bu iki kardeşin mücadelesi sırasında Romalılar Anadolu'ya çıkmışlar ve Suriye'ye doğru ilerlemeye başlamışlardı. Roma komutanı Pompeius, Suriye'ye geldiği zaman birbirleriyle boğuşan iki kardeş bu komutana başvurma hatasında bulundular. Romalı komutan da bu fırsatı kaçırmayarak Filistin'i ele geçirdi. Taht mücadelesinde bulunan iki kardeşten biri olan II. Hırkan'a da Başhaham ünvanını vererek krallık ünvanını elinden aldı. Böylece Makhabe sülalesinin elinde geçici bir özgürlüğe kavuşan Yahudiler tekrar başka bir devletin egemenliği altına girmiş oldu.³⁵¹

I- ROMALILAR DÖNEMİNDE KUDÜS

Roma krallarından Pompeius M.Ö. 65 yılında Filistin'i işgal etmek için generallerinden Skorus'u bu topraklara göndermişti. Skorus Fırat ile Mısır sınırları arasındaki bölgede tam yetkili bir biçimde hüküm sürdü. Başlangıçta Kudüs'ü hemen işgal etmeden Simon zamanından beri Yahudiler'in işgal etmiş oldukları Hipos, Sikitopolis, Gazze, Yafa ve Dora Yahudiler'in elinden geri alındı. Daha sonra Suriye'ye birinci Konsil olan Kabiniyus (M.Ö. 57-55) Yahuda'yı zayıflatmak için bu

³⁵¹ - Bu dönem için bkz. Karasaban, 50 vd.; Günaltay, 369; Hirsh, 17; Örs, 295; Beytu'l-Makdis ve el-Mescidu'l-Aksa, Muhammed Hasan Şürrab, Beyrut 1994, 60-61.

memleketi beş bölde. Kudüs, Gadara, Amathus, Jerikho ve Sepforis'den oluşan bu beş bölgede bölünmelerden sonra büyük sıkıntı yaşandı. Kral Hirkan II resmen Yahuda devletinin idaresini elinde tutuyor, görünüşte devletin başı olarak tanınıyordu. Fakat gerçekte iktidar İdumeli Antipator'un elinde idi. Vezirlik makamında olan bu yabancı adam zengin olmaktan başka birşey düşünmüyor, Yahuda aleyhine Romalılar'a hizmet etmekten geri kalmıyordu. Bu hizmeti takdir eden Sezar kendisine Roma vatandaşlığı vererek Yahuda'ya hükümdar tayin etti. İdumeli Antipotar da büyük oğlu Faselus'u Kudüs valiliğine; küçük oğlu Herod'u da Galile valiliğine tayin etti. Bundan sonra da Yahudi Asmoniler, Yahudi krallığından atılmış, yerlerine ırken değil yalnız dinen Yahudi olan Antipator'lar getirilmişti. Fakat Asmoniler mücadeleyi bırakmadılar. İran'a hakim olan Partlar'a başvurdular. Partlar da daha önce II. Hirkan ile yaptığı mücadelede yenik düşerek Roma'ya götürülen II. Acistobul'un oğlu Antigon tahta oturmaya çalıştı. Partlar bu arada memleketi istila ederek Kudüs'ü yağma ettiler. II. Hirkan'ı da İran'a göturdüler. Antigon da halk tarafından kral ilan edildi. Bu arada Herod önce Mısır'a kaçtı. Dostu Antuvan ve Ogüst'ün koruması ve kollamasıyla kendini Kudüs Kralı ilan etti. Herod, Romalı askerler himayesinde Romalılar'dan aldığı paralarla Filistin'e döndü. Kırk günlük kuşatmadan sonra şehir düştü. Herod'un bütün düşmanları boğazlandı. Şehir ve mabed yine yağma edildi. Halka her türlü zulüm yapıldı.

Yahudiler'in büyük bir üzüntüsü arasında Kudüs'te yeni bir idare kuruldu. Antigonu da esir ederek Antuvan'a gönderdi. O da Makhabe veya Asmoni denilen hanedanının bu son prensini Antalya'da öldürttü. Bu suretle 120 yıl vatanlarını kurtarmak, Yahudiler'i birleştirmek, yükseltmek için didinen fakat İsrailoğulları'nın bitmek tükenmek bilmeyen nifakları, iç boğuşmaları yüzünden yıkılan bir hanedan yerine İbraniler'in başına Romalılar himayesinde İdumeli bir yabancı geçmiş oldu.

Herod ile Kudüste yeni bir dönem başlıyordu. Zira bu döneme kadar, yani sürgünlük döneminden ve restorasyon döneminden beri, Kudüs'te iktidar sıra ile ya baş hahamların ve ırken yahudi olanların elinde idi. Fakat Herod'la birlikte yabancı

bir adam Kudüs'te iktidara yerleşiyordu. Burası görünümde belki yahudilerin memleketiydi ama Kudüs artık bir Roma eyaleti olmuştu.

Herod Yahudi teba ile anlaşmak için çok uğraştı, Gerçi bunlar arasında onunla iyi geçinen bir kısım yahudiler vardı. Ama genellikle ondan nefret ediliyordu. Zira O ırken yahudi olmayan ilk idareciydi. Ve bu yüzden de ona yabancı gözüyle bakılıyordu. Yine onun bir takım zulümleri, ve Romalıların elinde oyuncak olması ona karşı duyulan nefreti artıran sebeplerdi³⁵².

Bu arada Herod'un en büyük düşmanı koyu bir yahudi geleneğine sahip olan Farizilerdi. Ne kadar uğraştıysa bunlarla bir türlü anlaşamadı. Ve sonuçta Romalılarla anlaşarak bu sülaleyi imha hareketine girişti. Pek çoğunu öldürdü. Bu, tarihte hakikaten küçük bir memleketin başında olan bir insanın eşine az rastlanır bir zulmüydü.

Bu arada Herod, ailesinden de çok kimseyi katletmiş, ve karşısına çıkan hiç bir gücü affetmemişti. Herod, bütün zulümlerine rağmen tarihte Büyük lakabıyla anılır. Bu lakab'ın ona genel bir kıtlık esnasında aldığı tedbirler sayesinde halkı büyük bir felaketten kurtardığı için verildiği söylenir. Sonra gelenlerde onun yaptığı zulümleri unutarak, bıraktığı eserlerin tesirinde kalarak bu ünvanla anmaya devam etmişlerdir.

Herod dönemi, gerçekten Kudüs tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Zira O, Romalılarla iyi geçinmiş bu iyi geçinmesinin karşılığını da fazlasıyla almıştır. Onun döneminde Olimpiyatlar Kudüste yapılmış ve İmparator Ogüst şerefine oyunlar tertip edilmiştir. Bunun içinde Kudüs şehrine bir tiyatro kurmuştur³⁵³. Aynı zamanda Kudüs'ün etrafını surlarla çevirmiş ve bugün Kala diye bilinen meliklerin kasrını inşa etmiştir.³⁵⁴ Tabi Herod bunlarlada kalmamış Kudüs'ün civarında şehirler kurmuş buralara limanlar inşa etmiş kalelerle korumaya almıştı. Ve Yahudanın önemli noktalarına kurduğu kalelerin içine askeri birlikler yerleştirmişti.

³⁵²Oktay AKŞİT, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İstanbul 1985, 49.

³⁵³Karasaban, 61; Günaltay, 383.

³⁵⁴Casir, 64.

Herod'un bütün bu yaptıkları Romalılara yaranıp onların itimadlarını kazanmak için uyguladığı işlerdi. Ama O yahudilere de yaranıp, onların gönlünü kazanmak için mabedi yeniden baştan başa büyüterek tekrar inşa etmiş ve zaten var olan Antuvan kalesinin yanına, diğer bir iç kale daha yaptırmıştır³⁵⁵. Bugün yahudilerin Ağlama Duvarı adıyla ağlayıp dua ettikleri duvarda bu Herod tarafından yapılmış mabedin kalıntılarıdır. Bu duvarın Hz. Süleyman'ın yaptığı mabede ait olması mümkün değildir. Zira Buhtunnasr Kudüse girdiğinde zaten Mabedi yerle bir etmiş idi. Sonra yapılan Mabedlerde değişik zamanlarda düşman kuvvetler tarafından tahrib edilmiş, perişan bir duruma getirilmişti. Ama gariptir ki, bu mabette M. 64 senesinde II. İgribas zamanında viraneye dönmüş, çok geçmeden de M. 70 senesinde bu mabed Kral Titus tarafından yerle bir edilmişti.³⁵⁶ Hıristiyanlara göre Hz. Yahya İsa'dan altı ay önce doğmuş ve İsrailoğulları Hükümdarlarından Herodos tarafından öldürülmüştü. Zira Herodos (Herod) öz kardeşi Filippus'un karısı Herodya ile evlenmiş idi. Hz. Yahya da onun yaptığı işin doğru olmadığını söylüyordu.³⁵⁷ Daha sonraki günlerde bir fırsatını bulan Herodya, Herodostan Hz. Yahya'yı öldürmesini istedi. ve Herodos ta Hz. Yahya'yı öldürerek karısının isteğini yerine getirdi.³⁵⁸ Kaynaklar bu olayları zikrettikten sonra³⁵⁹ İbn İshaktan şöyle bir rivayette bulunurlar: "İsrailoğulları Babil'den döndükten sonra, Beytü'l- Makdisi imar ettiler ve oldukça çoğaldılar. Daha sonra tekrar günah işlemeye koydular. Allah onlara peygamberler gönderdiğinde, onu ya yalanlıyorlar, ya da öldürüyorlardı. Sonunda Allah onlara Davud'un neslinden³⁶⁰ Zekeriya'yı Yahya'yı ve İsa'yı gönderdi. Allah'ın İsa'yı göğe kaldırılmasından, ve Hz Yahya'yı ve Zekeriya'yı öldürmelerinden sonra Allah onların üzerine Babil hükümdarlarından Hurudos veya Heridosu³⁶¹ Cuderes'i musallat etti. Bu hükümdar Şama girinceye kadar yürüdü. Beytü'l-Makdis'e geldiğinde Askerleri arasında bulunan Nebuzazan adında ve fili olan büyük bir komutanına şöyle dedi: "Ben daha önceden

³⁵⁵Karasaban, 62.

³⁵⁶Casir, 43-44.

³⁵⁷Matta, 14/1-10, Markos, 6/14-20.

³⁵⁸Matta, 14/10-12, Markos 6/21-9; Luka 9/19.

³⁵⁹Taberi, III, 856, 857; İbn Esir, I, 275.

³⁶⁰Taberi, III, 857.

³⁶¹Taberi, III, 857.

yemin etmiştim. Şayet İsrailoğullarına karşı zafer kazanacak olursam, öldürecek kimse bulamayınca ve kanları askerlerinin arasında akıncaya kadar, öldürüp duracağım." Sonra da şehre girerek bu durum gerçekleşene kadar onları öldürmeye devam etmesini emretti.³⁶² Nebuzazan şehre girdi. Onların kurbanlıklarını takdim ettikleri yerde durdu. Orada kaynayıp durmakta olan bir kan gördü. Onlara "Ey İsrailoğulları! Şu kaynamakta olan kanın durumu nedir diye sordu. Onlar da "Bu bizim takdim edip de kabul edilmeyen bir kurbanımızın kanıdır" dediler.³⁶³ Komutan "Doğru söylemediniz" deyince, onlar ısrarla "Halimiz değişmemiş olsaydı bu kurbanımızda kabul edilirdi, bizim halimiyetimiz sona erdi, peygamberlikle, vahiylerin de arkası kesildi. Bu yüzden de kurbanımız kabul edilmedi." dediler. Bunun üzerine Nebuzazan onların başkanlarından yediyüz yetmiş kişiyi kesti ama kanın kaynaması yine durmadı. Ondandan sonra gençlerden yediyüz kişiyi daha getirerek Hz. Yahya'nın kanı üzerinde boğazladılar ama kanın kaynaması yine durmadı. Komutan bundan sonra onlardan, kadın çoluk çocuk ayırmadan yedi bin kişiyi daha boğazlattı ama kan yine durmadı.³⁶⁴ Bunun üzerine onlara "Ey İsrailoğulları, bana doğruyu söyleyiniz ve Allah'ın emrine karşı sabırlı olunuz. Yeryüzündeki hükümdarlığınız, istediğinizi yapıp durduğunuz süre gerçekten uzadı. Sizden erkek veya kadın ateş üfleyebilecek bir kişi bırakmayıp, hepsini öldürmeden bana doğruyu söyleyin" dedi.

İsrailoğulları işin vehametini kavrayıp, komutanın onları öldürmeye kararlı olduğunu gördüklerinde, "Bu bir peygamberin kanıdır ki, bu peygamber Allah'ı gazablandıracak pek çok şeyden bizi alıkoyuyordu ve sizin haberinizi bize veriyordu. Fakat bizler onu doğrulamayıp öldürdük" diyerek doğruyu söylediler. Komutan onlara bu peygamberin adının ne olduğunu sorunca onlar da Yahya b. Zekeriya olduğunu söylediler. Bunun üzerine Komutan "işte şimdi bana doğruyu söylediniz, Rabbiniz, bundan dolayı sizden intikam aldı." dedi. Sonra da secdeye kapandı. Çevresinde bulunanlara da Cuderes'in bütün askerlerinin şehrin dışına çıkartılarak, kapıların kapatılmasını emretti. Onlar da onun dediklerini yerine getirince şöyle seslendi: "Ey

³⁶²İbn Esir, I, 276.

³⁶³Taberi, III, 858.

³⁶⁴Taberi, III, 859.

Yahya! Benim ve senin Rabbimiz olan zat, senden dolayı kavmine isabet edeni ve onlardan öldürülen kimseleri biliyor. Senin kavmin tümüyle tükenmeden Allah'ın izniyle artık yatış." Kan bunun üzerine durdu Nebuzâzân'da bunda nsonra kimseyi öldürmedi." Sonra da şöyle dedi. "Cuderes bana kanlarınız askerlerin yanına akıncaya kadar sizleri öldürmemi emretti. Ona karşı gelme imkanım da yok" dedi. Onlara da emredildiğini yap deyince, O da yanlarında bulunan at, katır, eşek, inek, koyun ve develerin tümünü getirmelerini emretti. Kan oldukça çoğalıncaya kadar bu hayvanları boğazlayıp durdu. Bunun üzerine su da akıttı böylelikle kan askerlerin. bulunduğu yere kadar aktı. Daha önce öldürmüş olduklarının getirilip davarların üzerlerine atılmalarını emretti. Cuderes kanın askerlerinin bulunduğu yere kadar geldiğini görünce Nebuzazan'a haber göndererek onları öldürmeyi bırak. Artık yaptıklarının karşılığı olmak üzere, onlardan intikamımı almış bulunuyorum dedi.³⁶⁵

Allah'ın İsrailoğullarıyla ilgili olarak haber verdiği şu ayetler bu olaylara dikkat çekmektedir. "Kitapta, İsrailoğullarına şu hükmü verdik." Muhakkak siz yer(yüzün)de iki defa bozgunculuk çıkaracaksınız ve oldukça kibirli bir yükselişle-
yüksüleceksiniz. Nitekim o ikiden ilk vaid geldiği zaman, oldukça zorlu olan kullarımızı üzerinize gönderdik de (sizi) evlerin aralarına kadar girib araştırdılar. Bu yerine getirilmesi gereken bir sözdü. Eğer iyilik ederseniz kendi nefsinize iyilik etmiş olursunuz ve eğer kötülük ederseniz o da kendi aleyhinizedir. Sonuncu vaad geldiği zaman (yine öyle kullar göndeririz ki yüzlerinizi kötü duruma soksunlar: birincisinde ona girdikleri gibi mescid (Kudüs)e girsinler ve ele geçirdiklerini darmadağın edip dursunlar." Müfessirlerden Hazin ve Beyzavi'nin izahına göre buradaki ikinci defa İsrailoğulları'na musallat olan Babil hükümdarı Hordus'tur.³⁶⁶ Bazılarına göre de Babil hükümdarı Cuderes (Herudes) dosttur ve ikinci olay birincisinden daha şiddetli ve daha fecidir. Zira memleket tahrip edilmiş, erkekleri esir edilmiş, çoluk çocuk ta esir edilerek Babil'e götürülmüştür.³⁶⁷ Hamdi Yazır, bu tip rivayetlerin varlığından söz ettikten sonra bütün bu olayların, bir olaylar zinciri halinde olan gelişmelerin bütünü

³⁶⁵Taberi, II, 860-861.

³⁶⁶Mehmet Vehbi, *Hülasat'ül Beyan Fi Tefsiru'l-Kur'an*, VIII, İstanbul, 2949.

³⁶⁷Taberi, III, 862; İbn Esir, I, 278.

olarak anlaşılması gerektiğini belirtir ve bu gelişmelerin Roma hükümdarı Titus'a kadar süre geldiğini ifade eder.³⁶⁸ Mevdudi Büyük Herod'un ikinci oğlu Herod Antipas'ın Kuzey Filistin'de Galile ve Ürdün'de yönetimi ele aldığını ve bir dansözün isteği üzerine Hz. Yahya'yı katlettiğini belirttikten sonra Titus'un yaptığı katliamı zikrederek, ayetteki ikinci cezanın bu olay olduğunu belirtir.³⁶⁹

Yukarıdaki olayda da belirttiğimiz gibi Kudüs tarihinde bir dönüm noktası olan Hz. İsa'nın yeryüzüne gelişi, bir çok olayın başlangıcı olmuştur.³⁷⁰ Hz. İsa Galile eyaletinin Nasır'a kasabasında doğmuştur.³⁷¹ Aslen yahudi olan Hz. İsa, Yahudi toplumu içinde büyümüş ve kısa zamanda şöhreti bütün Suriye bölgesine duyulmuştu.³⁷² Her geçen günde onun cemaati artıyordu. O dönemde Hz. İsa bunalanlara adeta hayat nefesi oluyordu. Ancak İsa'nın esas kadrosu havari topluluğu idi. En mahrem konuları onlarla konuşuyordu. Ancak Hristiyanlardaki bu hızla çoğalma durumu, iki önemli muhalefete karşılaştı. Bunlardan birinci tepki Yahudiler'den gelmişti. İkincisi ise Filistin'i işgal altında tutan Romalılar'dan gelmişti.³⁷³

Yukarıdaki olayda da belirttiğimiz gibi Kudüs tarihinde bir dönüm noktası olan Hz. İsa'nın yeryüzüne gelişi bir çok olayın başlangıcı olmuştur. Hz. İsa İncil'e göre Beytlehem kasabasında doğmuştur.³⁷⁴ Fakat Edvara Said'in, kendisinden referans alınabilecek geçerli bir metin karakteri taşıdığını, kültürel ve entellektüel yönü ile ele alınabilecek zamanın arşivi, oryantals görünüşlü bir insan olduğunu, söylediği Ernest Renan ise onun aslında Nasıra'da doğduğunu iddia eder.³⁷⁵ Ve bunun sebebinin de Hz. İsa'nın genel Yahudi düşüncesine göre "Mesih Davud'un oğlu olacak ve onun gibi

³⁶⁸Hamid Yazır, V, 3163.

³⁶⁹Mevdudi, Tefhimu'l-Kur'an, çev. Kurul, İst. 1991, III. 91-92.

³⁷⁰ - Dale Rhoton, **İnanç ve Delil**, İstanbul 1988, 69 vd.

³⁷¹Ernest Renan, **İsa'nın Hayatı**, Ankara 1964, 23. Hz. İsa'nın doğumu hakkındaki haberler için bkz. Samuel Henry Hooke, **Ortadoğu Mitolojisi**, çev. Alaaddin Şenel, Ank. 1995, 198

³⁷²Matta, III/3-11; Matta, IV/17, 23-25.

³⁷³ Mehmet Aydın, **Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık**, Ank. 1995, 18

³⁷⁴ Matta, 2/1.

³⁷⁵ Renan, 23.

Beytlehem'de doğacak" fikrine ters düşmek istememesinden kaynaklanmaktadır der.³⁷⁶ Hz. İsa'nın doğum tarihi ise ihtilafıdır.³⁷⁷ Farslılar'ın söylediklerine göre Hz. İsa, İskender'in Babil topraklarını ele geçirmesinde 65 yıl sonra yani, M.Ö. 265 yıllarında, Hristiyanlar ise Babil topraklarını ele geçirmesinden 303 yıl sonra yani M.Ö. 30'lu yıllarda doğduğunu söylerler.³⁷⁸ İncil, Hz. İsa'nın Kral Herodes zamanında doğduğunu belirtir.³⁷⁹ Tarihi kaynaklarda, Hz. İsa hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Bu kayıtları Suat Yıldırım mevcut kaynaklara göre Hristiyanlık adlı eserinde şu şekilde belirtir: "Hz. İsa hakkında tarihi kayıtlar çok denecek kadar azdır. Bu kayıtlar şunlardır: Tacite (Annales 3, 15, 44)de: "Hristiyan adı Kristus'tan gelir. Bu şahıs Ponce Platus zamanında idam edilmiştir." Suctone (Vita Claudii, 25), Claude'un Yahudileri Roma'dan kovduğunu, bunun da Chrestos'un tahrikiyle karışıklık çıkarmaları sebebiyle olduğunu yazar. Josephe 90 yıllarında "Chris denilen İsa'nın kardeşi (Jacques) Yakup'tan bahseder. Buna mukabil, Hz. İsa'nın mucizelerinden ve dirilişinden bahseden pasaj muhtemelen Hristiyan ilavesidir. (Ant., Juiv. 18,3,3). İlk asır Yahudi hahamları Hz. İsa hakkında suskun ve ihtiyatlıdır. Talmud'ta tek tük işaretler vardır. "Toledat Jeschu (İsa'nın Hayatı) kindar bir hicivden ibarettir. Yahudi kaynaklar en doğru bilgiyi verirlerse de yazdıkları fazla bir şey yoktur.³⁸⁰ Hz. İsa hakkında K.Kerim'de onun babasız olarak dünyaya gelişi³⁸¹ daha beşikteyken konuşması³⁸² onun dünyaya gelişinin Allah katında Hz. Adem'in dünyaya gelişi gibi olduğu beyan edilir. Yine Hz. İsa'nın salihlerden³⁸³ hikmet sahibi, ilahi hikmete ermiş³⁸⁴ Allah'ın kelimesi³⁸⁵ olduğu belirtilir.

Hz. İsa, tebliğine başladığında insanlar tarafından büyük kabul gördü. O, delileri felçlileri ve sarahlıları tedavi ediyor, hastalar onun elinde şifa buluyordu. Bu

³⁷⁶ Reman. 180 vd.

³⁷⁷ Günay Tümer, **Biruni'ye göre Dinler v eİslam Dini**, Ankara, 1975, 135.

³⁷⁸ Taberi. III. 848.

³⁷⁹ Matta. 2/1.

³⁸⁰ Suat Yıldırım, **Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık**, Ank. 1988, 28.

³⁸¹ Meryem. 19-18-21.

³⁸² Meryem. 19-23-33.

³⁸³ el-Enam, 6/85.

³⁸⁴ el-Maide. 5-110.

³⁸⁵ en-Nisa. 4/171.

arada ona iman edip katılanlar üç bin kişiye ulaşmıştı.³⁸⁶ Fakat bu kısa zamandaki çoğalma müthiş bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştı. Birinci muhalefet Yahudiler'den gelmişti. Zira yıllardan beri süre gelen adetleri sarsılmaya başlamıştı. İkinci muhalefette Romalılar'dan gelmişti ki, onlar da askeri ve siyasi yönden kendilerine zarar gelmesinden korkuyorlardı.

Hız. İsa 30 yaşına geldiğinde açıktan açığa vazetmeye başladığında, halkın Romalılar'a karşı tavır alması gerekiyordu. Zira o her türlü şirke, her türlü ühaksızlığa karşı çıkıyor ve hiç bir şeyden çekinmediğini açıkça beyan ediyordu. Devamında Yahudiler'i öğütlemeye başlamış ve kendisine her kabileden bir talebe seçmiş, toplam on iki talebesine özel bir değer vermişti. Bu arada savaşı bir yapıya sahip olan Ferisiler'a kanatları altına almış, onlara değer vermişti. Çoğu Esseni cemaatinden olan bu topluluk Hız. İsa'nın savaşı takipçileri olmuşlardır.³⁸⁷ Bu arada halk gönüllü olarak mücadeleye katılmaya başlamış idi. Ama yapılan mücadele gizli idi ve çölde faaliyet gösteriliyordu. Bundan ötürü de bu insanlara "çölün oğlu" anlamına gelen Bar Yonim adı da veriliyordu. Bunların arasında bıçak kullanmayı bilenlere Sicarii (bıçaklı adam) deniyliyordu. Bir grubta muhafızlık görevi yapıyordu ki bunlara "İsa'nın Oğulları" anlamına gelen Bar Jesus adı verilmiş idi. Sonuçta Hız. İsa takipçilerine gerekli hazırlıklarını yapmalarını söyledi. Ve onlara kılıç almalarını da emretmişti.³⁸⁸

İlk doğuş Romalılar'a bağlı olan Yahudiler ile oldu. Bar Jesus Barnabas tarafından başlatılan bu düğüşte, Yahudiler dağıtılıp, liderleri öldürüldüyse de Barnabas yakalandı. Bundan sonraki hedef tapınağın kendisi idi. Fısıh ziyafeti ve geleneksel bayramı yaklaştığından dolayı Romalılar tapınakta asker bulunduruyorlardı. Romalılar bu zamanda yapılacak kargaşalıklara hazır idiler. Buna ilave olarak ta kutsal ataları koruyan polisler de vardı. Fakat bütün bu tedbirlere rağmen Hız. İsa tapınağı kontrolü altına aldı. Yuhanna'da bu olay şu şekilde anlatılır: "Mabette sığır, koyun güvercin satanlar ile, sarrafları oturmakta buldu. İplerden bir kamçı yapıp hepsini

³⁸⁶ Mehmet Aydın, **Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık**, Ankara 1995, 18.

³⁸⁷ Muhammed Ataurrahim, **Bir İslam Peygamberi, Hız. İsa**, 40.

³⁸⁸ Luka, 22/36.

koyunları da sığırları da mabetten kovdu. Sarrafların paralarını döktü ve masalarını söktü."³⁸⁹

Fakat Hz. İsa ve beraberindekilerin bu başarıları çok fazla sürmedi. Romalılar yeni kuvvetler çağırdılar. Bu yeni güçlür Kudüs'e doğru yürümeye başladılar. Kudüs kapısındaki direniş bir kaç gün sürdü. Fakat sonuçta bu direniş bir kaç gün içinde sona erdi ve Hz. İsa'nın taraftarları yakalandı. Hatta bazıları Hz. İsa'nın etrafında toplanan bir kaç kişiyi ve Hz. İsa'yı bırakarak kaçtı.³⁹⁰

Bundan sonraki gelişen olaylar hakkında pek çok şeyler zikredilebilir. Bunların pek çoğu da İncil kökenlidir. Gerek yakalanma, gerek mahkeme, gerek sorgulanma hakkında pek çok çelişkili haberler vardır ki, gerçeğin ne olduğunu bulmak hakikaten epey güçtür. Ama bütün bu olaylar karşısında Hz. İsa Yahudiler'in iki yüzlülüklerini ve onların ihanetlerini yüzlerine karşı söylemekte ve onların şahsiyetlerini ortaya koymakta idi. "Vay sizlere dinsel yorumcular ve Ferisiler, iki yüzlüler. Çünkü peygamberlere gömütler kuruyorsunuz ve doğru kişilerin mezarlarını donatıyorsunuz. Bir de diyorsunuz ki, biz atalarımızın gününde yaşamış olsaydık, onlarla ortak olup peygamberlerin kanını akıtmazdık. Böylelikle, peygamberlerin canına kıyanların çocukları olduğunuza tanıklık ediyorsunuz. Bütünleyin bakalım atalarınızın yarım kalan işini. Yılanlar, engerekler soyu! Cehennem Yargısından nasıl kaçıp kurtulacaksınız. İşte bu nedenle size peygamberler, bilginler, eğitimler gönderiyorum. Bunların içinden bazıları öldürecekleriniz ve çarpmıha çakacaksınız. Yine bazıları sinagoglarınızda kamçılacaksınız. Ketten kente onlara saldıracaksınız. Böylece, yeryüzünde akıtılan her doğru kişinin kanına eliniz bulaşmış olacak: Doğru Habil'in kanından tutun tapınakta sunak arasında canına kıydığınız Barakya oğlu Zekeriyya'nın kanına varıncaya dek. Doğrusu size derim ki bunların tümü bu k uşağın boynuna asılmış olacak."

³⁸⁹ Yuhanna, 2/14-16

³⁹⁰ Ataurrahim, 42

Ve Hz. İsa tapınaktan zeytinlik dağına doğru giderken tapınakta taş üstünde taş kalmayacağını ve her şeyin yıkılacağını haber vererek şöyle diyordu: "Yeruşalem! Yeruşalem! Peygamberleri öldüren ve kendisine gönderilenleri taşıyan Yeruşalem! Kaç kez tavuğun kanatları altına topladığı gibi çocuklarını yanıma toplamak istedim. Ama bunu istemidiniz. İşte tapınağınız size yüzüstü bırakılıyor. Çünkü sizlere bildiriyorum Rabbin adıyla gelen kutludur deyinceye dek bundan böyle beni bir daha görmeyeceksiniz."³⁹¹ Bütün bu olaylar Barnabas İncili'nde de işlenir. Hz. İsa Matta İncili'nde geçen serzenişi Barnabas'da zikreder ve devamla şöyle der: "ey sert yürekli, sapık fikirli şehir, sana seni kalbine çevermesi için ve sende tevbe edesin diye kulumu gönderdim. Ama sen ey bozuk şehir, senin için ey İsrail, Mısır'a ve firavuna yaptıklarımın hepsini unuttum. Kulum (Hz. İsa) hasta vücudunu iyileştirsin diye defalarca ağlasın; ama senin günahkar ruhunu iyileştirmeye çalıştığı için kulumu öldürmenin yollarını ararsın. Cezama uğramayan yalnızca sen mi kalacaksın şimdi. Sen ebediyen yaşayacakmış? Ve senin gururun, seni benim ellerimden kurtaracak mı? Kesinlikle hayır. Çünkü, bir orduyla birlikte karşına reisler çıkaracağım ve onlar seni kuvvetle saracaklar ve seni onların ellerine yöle teslim edeceğim ki, grurun doğru cehenneme düşecek. Yaşlıları ve dulları bağışlamıyacağım, çocukları bağışlamıyacağım, seni tümünden kılığa, kılıca ve hakarete terk edeceğim. Ve üzerine rahmetle baktığım mabedi şehirle birlikte ıssız bırakacağım, o kadar ki uluslar arasında bir efsane, bir alay konusu ve bir darb-ı mesel olacaksın. Gazabım üzerinde böyle kalacak ve benim öfkem uyumaz."³⁹² Tabi Allah'ın Kudüs hakkındaki bu gazabını duyan insanlar ağlayarak merhamet için yalvardılar. Fakat aldıkları cevap pek beklemedikleri gibi değildi." O zaman İsa dedi: "Eğer Kudüs günahları için ağlayacak ve pişman olup, yolumda yürüyecek olursa der "Allah bir daha onun kötülüklerini hatırlamayacak ve söylediğim belalardan hiç birini ona vermiyeceğim. Ama Kudüs, uluslar arasında adıma küfretmekle şanıma lekelediğine değil de, kendi yıkımına ağlar. Bu yüzden öfken daha çok tutuştu. Ebediyen sağ ve diriyimdir ki, eğer Musa ile birlikte kulların, Eyüb, İbrahim, Samuel, Davud ve Danyal kavimleri için dua etseler,

³⁹¹ Matta, 23/37-38

³⁹² Barnabas İncili, çev. Mehmet Yıldız, İst. Ts. 340-341

Kudüs'e olan öfkem yatışmayacaktır ve İsa bunu dedikten sonra, herkes endişe içinde evine çekildi."³⁹³

Bütün bu olaylar esnasında Hz. İsa'nın bir şakirdi olan Yahuda İskariyot, tabii olduğu peygamberi ele vermişti.³⁹⁴ Ve bu iş için aldığı ücret de otuz gümüş idi.³⁹⁵ Sonuçta incillere göre Hz İsa çarmıha çakılarak idam edildi.³⁹⁶ Fakat bu konuda İncillerde pek çok çelişki vardır.³⁹⁷ Bu olayın M.S. 29'da meydana geldiği söylenir.³⁹⁸ İsa'yı ele veren Yahuda ise yaptığı işe pişmanlık duyarak otuz gümüşü rahiplere geri vermek istedi ama onlar onunla hiç ilgilenmiyerek başının çaresine bak dediler. O da paraları tapınağa fırlatarak kendini astı.³⁹⁹ Kur'an-ı Kerim bu konuda ayrıntıya girmeden "Onu ne öldürdüler, ne de çarmıha gerdiler sadece onlara öyle gösterildi."⁴⁰⁰ der. Kaynaklarda asılan şahsın kim olduğu konusunda da değişik rivayetler vardır. Barnabas inciline göre asılan şahıs, Hz. İsa'yı ele veren Yahuda idi.⁴⁰¹ Taberi konuyla ilgili olarak İbn İshak'tan gelen bir rivayette asılan kişinin Sercis isimli birisi olduğunu⁴⁰² başka bir rivayette de bu kişinin İsrailoğullarından İşu b. Fendiria olduğunu aktarır. Razi konuyla ilgili bir kaç görüş rivayet eder ki, kısaca şunlardır:

1) Kelamcıların çoğuna göre; Yahudiler, Hz. İsa'yı öldürmek istediklerinde, Cenab-ı Hak onu göğe kaldırdı. Bunun üzerine Yahudilerin başkanları, halk arasında bir karışıklık çıkmasından korktular ve bir adamı yakalayıp öldürdüler, sonra da çarmıha gerdiler. Sonra halka onun Hz. İsa olduğu imajını verdiler. Zira halk Hz. İsa'nın sadece adını biliyordu. Çünkü o insanların arasına pek karışmazdı.

2) Yahudiler Hz. İsa'nın arkadaşları ile birlikte saklandıkları evi tespit edince, Yahudilerin reisi olan Yahuza, kendi adamlarından olan Taytayus isminde bir adama

³⁹³Banabas İncili, 3-42.

³⁹⁴Matta, 26/14-48; 27/3-5; Markos, 14/10-44; Luka, 6/13; Yuhanna, 18/2-5.

³⁹⁵Matta, 26/14-16.

³⁹⁶Matta, 27/1-45; Markos, 15/13-46; Luka, 23/53, 24/20; Yuhanna, 19/6-41.

³⁹⁷ Maurice Bucaille, *Kitab'ı mukaddes Kur'an ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım, İzmir 1981, 71

³⁹⁸ - *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, II, 248

³⁹⁹Matta, 27/3-5.

⁴⁰⁰ Nisa, 4, 157.

⁴⁰¹Barbanas incili, 355.

⁴⁰²Taberi, 881.

onun yanına girip, öldürmek için onu dışarı çıkarmasını emretmişti. Bu adam Hz. İsa'nın yanına girince Cenab-ı Allah Hz. İsa'yı evin tavanından göğe yükseltmiş ve Taytayus'a Hz. İsa'nın şeklini vermişti. Binaenaleyh yahudiler onu Hz. İsa zannederek çarınha germişler ve öldürmüşlerdir.

3) Yahudiler, Hz. İsa'yı takip için bir adam görevlendirdiler. Hz. İsa dağa çıktı ve oradan göğe yükseltildi. Allah o gözetleyici adama Hz. İsa'nın şeklini verdi. Yahudiler onu ben İsa değilim dediği halde öldürdüler.

4) Yahudiler Hz. İsa'yı yakalamayı kaflarına koymuşlardı. Hz. İsa'nın yanında on havarisi vardı. Hz. İsa onlara, "Kim kendisine benim suretim verilmesi karşılığında, cenneti satın almak ister?" dedi içlerinden birisi "ben" diyerek kabul etti. Bunun üzerine, Allah Teala, ona Hz. İsa'nın şeklini verdi. O evden çıkarılıp öldürüldü. Hz. İsa da göğe kaldırıldı.

5) Hz. İsa'nın havarilerinden olduğunu söyleyen bir münafık vardı. Bu münafık yahudilere giderek Hz. İsa'nın nerede olduğunu haber verdi. Bu adam, yahudilerle birlikte, Hz. İsa'yı yakalamak için içeri girdiklerinde, Allah teala o adama Hz. İsa'nın şeklini verdi. Böylece bu adam öldürüldü ve çarınha gerildi.⁴⁰³ Konu K. Kerim'de şu şekilde özetlenir: "Onların bu öldürme olayına ait bilgileri yoktur. Ancak kuru bir zan peşindedirler. Kesin olarak onu öldürmediler. Bilakis Allah onu katına yükseltti. Allah güçlüdür hakimdir."⁴⁰⁴

Bu olaylar, Kudüs tarihinde olduğu kadar, Dünyada da çok önemli bir yere sahip olan Hıristiyanlığın doğmasına yol açmıştır. Esasında Pontus Pilatus zamanında yaşayan ve Mesihlik iddiasında olan Hz. İsa'nın öldürülmesi yahudiler arasında pek yadırganacak bir olay değildi. Zira Yahudiler arasında bu gibi peygamberlerin veya peygamberlik iddiasında bulunanların boğazlandıklarına dair örnekler az değildir. Fakat Hz. İsa'nınki bunların hiç birine benzememiş, onun davası sadece Filistin'de

⁴⁰³ Fahreddin Razi, VII, 404-405

⁴⁰⁴ Nisa, 157.

değil, dünyanın pek çok bölgesinde hızla yayılmıştır. Bunun diğer peygamberlerin hareketlerine benzememesinin altında ise gerek Hz. İsa'nın, gerek onun ardından yürüyen havarilerin farklı şeyler savunmalarıydı. Zira Yahudiler arasında çok eski zamanlardan beri, İsrailoğullarını kurtaracak bir Mesih'in geleceği kanaati kökleşmiş bulunmaktaydı. Büyük Peygamberler böyle bir Mesih'in geleceğini haber vermişlerdi. Haggay ve Zekeriya "Eğer mabed yeniden inşa edilirse Mesih'in meydana çıkacağını" haber vermişlerdi. Sürekli yabancıların emri ve işgali altında yaşayan bir toplumun Mesih beklemesi tabiidir. Fakat bu Mesih'in geldiği zaman ne yapacağı konusundaki fikirler bu toplum arasında farklı yorumlanıyordu. Yahudilerin siyasi bağımsızlığı için mücadele eden Zelotlara göre Mesih'in Davud neslinden bir prens olması lazımdı. Böyle bir prens Roma hakimiyetini yıkacak, İsrailoğullarının dünya hakimiyetini kuracaktı. Halbuki fakir ve barışsever yahudiler, Fatih bir mesih değil, barış ve adalet getirecek bir mesih bekliyorlardı. Fakat yavaş yavaş halkın ruhunda yeni bir fikir doğmaya başlamıştı. Bu da, milleti değil, kişisel bir iman gücü ile kişiyi kurtaracak olan bir Mesih, bir kurtarıcı fikri. Bu düşünceye göre insan şahsiyetinin kurtarıcısı olan Mesih, müstakil bir millet sıfatı ile İsrailoğullarının varlığını lüzumsuz kıyıyordu. Yani kurtarıcı Mesih, ya sadece İsrailoğullarını kurtarıp onları siyasi ve dini bağımsızlıklarına kavuşturup, onları huzur ve sukuna ulaştıracaktı. Ya da her ferdi ayrı ayrı kurtaracak ve bu şekilde sıkıntılar sona erecekti. Hz. İsa ve havariler ikincisini tercih ettiler. Yahudilik sınırlarından çıkmadan ferdi kurtarmak istediler. Ama bu tercih bundan sonraki dönemlerde belirleyici olmuştur. Böylece Hristiyanlık bu dönemde bu topraklarda doğmuş ve gelişmiştir.⁴⁰⁵

Bu dönemlerde Filistin'de, sadece Yahuda bölgesinde yahudilik hakimdi. Filistin'in diğer kısımları tamamıyla putperest Yunan kültürünün etkisi altında idi. Yahuda idare bakımından Suriye'ye bağlı değildi ama, Suriye'deki idareciler, prosedür olarak Yahudadaki idarecilerden üstündüler. Yahuda'nın başındaki idareciler Proküratör olarak adlandırılır ve Kudüs'de otururlardı. Onlar konumları itibarıyla daha çok vergi ve gümrük işlerine bakan bir maliye memuru gibiydiler. Toplanan vregiler

⁴⁰⁵ Doğrul, 193-194

genellikle eyaletin yol, liman, resmi binalar gibi genel ihtiyaçlarına sarf ediliyordu. Vergilerden geri kalan kısımda Roma'ya İmparatorluk hazinesine gönderiliyordu.

Proküratörlerin mali vazifelerinin yanısıra askeri ve adli görevleri de vardı. Yargıç olarak, ölüm cezası da dahil her türlü cezayı uygulama hakları vardı.⁴⁰⁶

Proküratörlerin idaresi genelde Yahudileri memnun etmemiştir. Zira bu insanlar halka zulüm yapmaktan geri kalmıyor. Ve onlara bilhassa dini konularda zorluklar çıkarıyorlardı. Tabii bu zulümlere karşılık başlayan isyan lar, kargaşalıklar, İsrailoğullarının kaçınılmaz feci sonunu hazırlayan sebepler idi. Esasında bütün bunlar Herod ile başlamış idi. Zira onun zamanına kadar, Romalılar onlara bir devlet gözüyle bakıyorlar ve yahudilerin inançlarına ya karışmayıp saygı göstermişler ya da lakayt kalmışlardı. Fakat Yahuda, Roma imparatorluğunun basit bir eyaleti olunca ve atladıkları Herod onların gözüne girmek için dini bir tarafa bırakınca Roma'nın tavrı değişmişti. Artık eskisi gibi müsamaha görmüyorlar ve dinlerine saygı gösterilmiyordu. Çünkü Romalılar, mağlub ve esir bir millet tanrısının en büyük ve tek tanrı olduğu iddiasını, kendilerine karşı bir hakaret, gerçeğe karşı da küfür olarak kabul ediyorlardı. Kuvvetli insanın tanrı sayıldığı tanrı olabilmek için kuvvetli olmak lazım geldiği bir dönemde bu olmayacak bir şeydi. Yenilmiş bir milletin böyle bir iddiada bulunması mümkün değildi ve maddi bir kuvvete dayanmadan yalnız ruh ve vicdana güvenen bir tanrı yaşayamazdı.

İki tarafın bu fikirleri, büyük bir çatışmayı hazırlıyor ve bu çatışma kaçınılmaz bir hal alıyordu. Fakat işin garibi bu dönemde de yahudilerin arasında yine birlik yoktu, yine kendi aralarında ciddi ayrılıklar vardı. Bunlardan bir kısmı siyasi bağımsızlığı savunuyordu. Yıkılan devleti yeniden kurmak istiyorlardı. Diğerleri ise yalnız dini ve İsrailoğullarının manevi mirasını korumak istiyorlardı. Önceleri dini olan bu gruplar şimdi siyasi bir şekle bürünmüşlerdi. Zengin yahudilerle, hahamların oluşturduğu grub olan Sadukiler, kukla bir hükümet bile olsa muhakkak bir devlete sahip olmaları gerektiğini, bunu gerçekleştirmek için Romalılarla anlaşmak gerektiğini

⁴⁰⁶ Günaltay, 387

savunuyorlardı. Halkın çoğunluğunun bir araya gelmesinden oluşan Fariziler ise Romalılara karşı şiddetli bir kin ve intikam hissi besliyorlardı. Ne pahasına olursa olsun Musa kanunlarının yürürlükte olduğu bir bağımsız devlet fikrini savunuyorlardı. Üçüncü grubu oluşturan Esseniler ise samimi dindar yahudilerdi ve fazilet peşinde koşuyorlar yalnız dini yaşantıyı düşünüyorlardı.⁴⁰⁷

İ- YAHUDİLERİN KUDÜSTEKİ VARLIKLARININ SONA ERMESİ

M.S. (62-64) yıllarında Kudüs'te bulunan bu idarecilerden Albinyorsun idaresine dayanamayan yahudiler, bu idarecinin geri çekilmesini istediler. Ama yerine gönderilen Gessiyus Floruz daha da zalim bir insandı. M.S. 66'da Florus tapınağın hazinesinden para isteyince biriken huzursuzluk isyan haline geldi. Kudüs, Romalılardan temizlenmişti ama bu durum çok az bir süre devam etmiştir. Zira Romalılar bu duruma göz yummayarak M.S. 67 yılında Filistine büyük bir kuvvet gönderdiler. Bu dönemde Roma'nın başında Neron vardı. Gönderilen kuvvetlerin başında da Vespasianus bulunmaktaydı. Vespasianus oğlu Titus'la birlikte Galile'nin kuzeyinden hücumla geçti. Taberiye gölünün etrafındaki kasabaların halkı kılıçtan geçirildi. Galilenin tümü ele geçirilerek 6.000 Yahudi esir kanal açmak için Korent'e (Gördes) gönderildi.

Bu savaş sürerken Roma kralı Neron kendini öldürünce Vespasianus bir müddet sonra Roma'ya imparator olarak seçildi. Bunun üzerine o da yahudilerle savaşa içini oğlu Titus'a bırakarak Romaya döndü.

Titus büyük bir orduyla Kudüs önüne geldiğinde yahudiler şehri savunmaya başladılar. Ama başarılı olmaları pek mümkün görünmüyordu. Çünkü Titus 80.000 kişilik ordusuyla Kudüs'ü almak için herşeyi yapmaya kararlıydı.

Kudüs'ün içi ise, yine karıştı. Passah bayramını kutlamak için pek çok hacı Kudüs'te bulunuyordu. Fakat bu törenler esnasında, ılımlı yahudilerle isyana katılan

⁴⁰⁷Bu gruplar hakkında bkz. Tümer, Küçük, 204-207.

yahudiler arasında bir kavga çıkmış ve pek çok yahudi ölmüştü.⁴⁰⁸ Romalılar Kudüs'e teslim olmalarını söyleyince, Yahudiler onlara red cevabı verdi.

Titus, o zamanın topları denilebilecek ok ve taş mancınıkları ile şehrin surlarına doğru saldırıya başladı. Şehrin güney, doğu ve batı yönlerini koruyan surların önü dik yamaçlardı. Buna karşılık kuzey yönü de üç kat surla korunmuştu. Romalılar bu kuzey yönünden saldırıya başlamışlardı. Duvar delicileri ve her türlü imkan kullanılarak temellerin tahribine başlandı. Bunlar başlayınca Kudüs'teki kardeş kavgası da bitmişti. Fakat Yahudilerin bütün direnmelerine karşılık kuzeydeki ikinci kat surlar da Romalıların eline geçti.

Bu durumda yahudilerin teslim olacağını düşünen Titus saldırıyı durdurdu ve şehirdekilerin gözünü korkutmak için surların önünde büyük bir tören düzenledi. Askerlerine resmi geçitler yaptırdı. Bu arada Yahudilerin Galiledeki başkomutanları Joseph'i surların dibine gönderdi. Başkomutan ne kadar uğraştıysa da Yahudileri ikna edemedi.

Savaş yeniden başladı. Kudüs'te yiyecek sıkıntısı da had safhaya ulaşmıştı. Şehir dışına yiyecek almak için çıkan yahudiler yakalandıkları anda çarşıya gerilerek öldürülüyorlardı. Bütün direnmeler karşı koymalar yahudilere çok pahalıya mal olmuş, binlerce insan açlıktan veya Romalı askerler tarafından ölümü tadmışlardı. Araştırmacılar, sadece şehirde ölüpte yahudilerin surlardan attıkları insan sayısının 115.000 kişi olduğunu belirtirler ki, bu sayıya şehirden çıkıp ta öldürülenler dahil değildir. Bütün bu saldırılar neticesinde Yahudilerin elinde, sadece tapınağın bulunduğu yüksek tepe kalmıştı. Titus buraya da taş yağdırmaya başlamıştı. Fakat tapınağa dokunulmamasını da emretmişti. Sonunda Romalılar buraya da girdiler. Titus tapınağın sadece kapılarının yakılması için emir verdi ama yangın bütün tapınağı kapladı ve tapınak yerle bir edildi. Tapınağın içindeki altınlar da yağma edildi. Asilerin sığındığı Herod'un sarayı da yerle bir edilerek şehirde büyük bir katliam yapıldı.⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Karasaban, 80

⁴⁰⁹ Taberi, III, 845, 883; Mücirüddin, I, 151.

Şehirde öldürülen insanların sayısı hakkında kaynaklar pek çok insan öldürüldü derken⁴¹⁰ Günaltay 1.000.000 insanın öldürüldüğünü belirtir. Örs ise bunun 600.000 kişi olduğunu belirten Tacitus'un rivayetini nakleder. Bütün bu olaylar esnasında pek çok Hıristiyanın da öldürüldüğü rivayet edilse de araştırmacılar bu olaylar esnasında Hristiyanların şehri terkettiğini belirttiler. Savaş tam 3 yıl sürmüş, olaylar ancak M.S. 73'te sona ermişti. Fakat artık Kudüs tam bir harabe şehirdi. Tapınak yerle bir olmuş, sağ kalabilen Yahudiler ya köle olarak satılmışlar, ya da Mısır'daki taş ocaklarında veya madenlerde çalışmaya mahkum edilmişlerdir. Bir kısmı da Romadaki sirkler de vahşi hayvanların önüne atılarak halk önünde parçalattırılmıştır. Kudüs'te yapılanlar, o ana kadar olan katliamların en kötüsü olmuştur. Bundan sonra İsrailoğullarının Filistin'de siyasi bir varlıkları olmamıştır. Romalıların bu son darbesi onların siyasi varlıklarını ezmiş bitirmiştir. Eskiden Tapınak için alınan vergi, bundan sonra tanrı Jupiter Kapitlanus adına alınmaya başlanmıştır.

Fakat bütün bu olumsuzlukların yanında Kudüs'ün kuşatılması esnasında şöyle bir olay da olmuştu. Yahudi ulemasından Yuhanna ben Sakkai, genel yahudi görüşünün aksine Roma idaresine ılımlı bir şekilde yaklaşarak Titus'la görüştü. Yuhannan, Farizilerin önde gelen liderlerinden ve Sanhedrin⁴¹¹ üyesi idi. Titus ona kıyıya yakın bir yerde olan Yamnia'da oturmasına izin verdi. Yuhannan burada tekrar yapılanmaya gitti ve 72 üyeden oluşan Sanhedrini tekrar kurdu. Oluşturulan bu merkez tabii bir süreç içerisinde Akdeniz'in çevresine dağılmış olan yahudilerin merkezi haline gelmişti.⁴¹²

Fakat artık yargılama tamamıyla Roma makamlarına geçmişti. zamanla burası Romalılar tarafından kabul gördü. Hatta imparatorlukta Herod sülalesinin etkinliği iyice azaldığında, Sanhedrin Yahudiliğin temsilciliği olarak görüldü. Yahudi bilginlerini içinde barındıran bu kurum, hem kendi aralarında hem de dışarda büyük

⁴¹⁰Taberi, III, 883; İbn Esir, I, 296.

⁴¹¹ Sanhedrin: Yahudilerin önce Kudüs'te sonra Yamnia'da kurdukları en yüksek dini kurul. Aynı zamanda mahkeme görevi yapan bu topluluk 72 kişiden oluşuyordu. Örs, 310

⁴¹² Örs, 302

itibar kazandı. Onların verdiği hükümler herkes tarafından itirazsız kabulediliyordu. Sanhedrin'in başkanı, prens anlamına yakın bir içeriği olan "Nasi" ünvanını taşıyorlardı. Yahudiler bu kısa dönemde, din alimlerinin sayesinde, az bir zamanda olsa, tamamen yok olmaktan kurtuldular.

Kudüs'ün zabtı esnasında kurtulan aşırı radikal Yahudiler (Zelotlar) ise, ya İskendireye'ye, ya da Kuzey Afrika'ya ve Kıbrıs'a kaçmışlardı. Oralarda Yahudi cemaatlerinin arasında izlerini kaybettirmişlerdi. Ama bunların aşırı fikirleri hiç azalmamış aksine, romalılar'a karşı hınç ve kinleri daha da artmıştı. Roma'da sert tabiatlı hükümdarların hükmü sürerken bu insanlar hiç bir faaliyette bulunamadılar. O yüzden Vespasianus, Titus ve Domatiaus zamanında yahudiler'de en ufak bir kıpırdanma olmamıştır. Ama onlardan sonra gelen İmparator Nerva ise yumuşak huylu bir insandı. Bunu fırsat bilen, bu Yahudiler onun döneminde teşkilatlanmaya çalıştılar ve bunda başarılı oldular. Romalılar'ın başına daha sonra İspanyalı Trajan geçti. Bu imparator doğuda Partlar'la savaşırken Yahudiler'in yaşadığı bütün yerleşim merkezlerinde büyük bir isyan başladı. Ana yurttaki köyüler de bu ayaklanmaya katıldılar. Titus'un Kudüs'ü almasını ve gelişen olayları detaylı bir şekilde anlatan Yahudi tarihçi Josephus bu son olaylar hakkında pek bilgi vermez. Bu ayaklanmalar hakkında o zamanın Roma ve Yunan yazarlarının kısa notlarından başka pek bir bilgi yoktur: Bunlara göre Kıbrıs'ta, İskenderiye'de ve yahudiler'in yaşadığı diğer yerlerde, halka, memurlara ve tüccarlara saldırmışlar, bir çok insan bu yahudiler tarafından öldürülmüşlerdir. Ama en kötüsü Mezopotamya'da olmuştu. Romalılar Partlar'la savaşırken, yahudiler Romalılar'a arkadan saldırmışlardı. Roma imparatoru Trajan, komutanlarından Lucius Quinetus'u görevlendirerek, bu isyanı bastırmasını istedi. İsyen çok kanlı bir şekilde bastırılarak, Yahuda'ya vali olarak bu komutan atandı. Onun uygulamaları, diğer yerlerdeki isyanları da durdurdu. Fakat bu ayaklanan Yahudiler'e pahalıya mal olmuştu. Bundan sonra yine bir durgunluk devresine girildi. Ama daha sonra tahta oturan Hodrian Roma vilayetlerini gezerken Kudüs'ün harabelerini gördüğünde, burasını tekrar imar etmek istedi. Buraya Aelia Capitolina adıyla yepyeni bir şehir inşa edilecekti. Ve eski Süleyman Tapınağı'nın yerine Jupiter

Capitolinus adına bir tapınak yapılacaktı. Fakat bütün yok olmuşluklarına ve şartlarına rağmen yahudiler bu istekten son derece rahatsız olarak tekrar isyan ettiler ve başlarında Bar Kohba isimli kimilerine göre büyük bir önder, kimilerine göre Sahte Mesih olan bir adam vardı. bütün olaylar öyle ani gelişti ki, sanhedrin ve başındaki Nasi daha devreye girip meseleyi barışçı yoldan halletmeye fırsat bulamadan isyan bir anda patlak vermişti. Roma önce bu isyanı pek önemsemedi. Simeon Bar Kohba yeni bir devlet kurmaya çalıştı. Yeni israil devletinin kuruluş tarihini yeni yılın başlangıcı olarak ilan etti. Üzerinde "İsrael Kralı Simeon" yazılı, paralar bastırdı. Tapınak yeniden yapılmaya başlandı. Kahinler tekrar ortaya çıktı. Simeon'un taktikleriyle bu isyanı bastırmakta görevli olan valinin kuvvetleri mağlub edildi. roma hükümdarı bunun üzerine güvendiği generallerinden Julius Severus'u büyük bir kuvvetle Simeon'un üzerine gönderdi. İsyankar Yahudiler'in teker teker imha edildi. Simeon Bar Kohba bu çarpışmalar esnasında öldürüldü. Kudüs'e verilen ceza ise enkaz haline gelmiş şehri yerle bir etmek ve sabanla sürmektir. artık Kudüs diye bir şehir kalmamıştı. İssiz bir tarlaydı.

Kutsal peygamberler şehri⁴¹³ savaşın sonlarına doğru Kudüs'ün hemen yanında yapılan Aelia Capitolina ise Yahudiler'in girmelerinin yasak olduğu bir şehirdi. Bu kurala uymayanlar ise idam ile cezalandırılacaktı. Buraya yılda bir defa girebilecekler ve eskiden kalan tek miras olan Herod'un yaptırdığı tapınağın duvarını ziyaret edip ağlayacaklardı.⁴¹⁴

Kudüs'te Hz. İsa'dan sonra Mesihiler'in durumu ise şu şekilde olmuştur. Hz. İsa'nın havarilerinden Petrus Kudüs'ten Antakya'ya, daha sonra Yunanistan'ın Kornüsus şehrine, oradan da kabrinin bulunduğu Roma şehrine gitmiştir. Yuhanna ise Filistin'i terkedip Efsus'a yerleşti. Kısa bir süre sonra Yunanistan'daki Batmos adasına sürüldü. Andreas ise Karadeniz sahillerindeki yörelere gitti. Balus Küçük Asya ve

⁴¹³ Bernard Levis, **Ortadoğu (Hristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Ortadoğu'nun 2000 Yıllık Tarihi)**, Çev. Mehmet Harmancı, İst. 1996, 25; Örs, 310-312.

⁴¹⁴ Örs, 313; Casir,

Makedonya'ya giderek Hz. İsa'nın dinini yaymaya çalışmıştır. Ancak kısa bir dönem sonra yakalanarak idam edilmiştir.⁴¹⁵

Kudüs'e, Yakup adındaki bir papaz, ilk başpiskopos olarak tayin edilmiştir. Bu zat Yahudiler tarafından idam edilinceye kadar bu görevde kalmıştır. Mesihilik Yakup döneminde Yahudilikten ayrılmıştır.

Kudüs'ün ilk başpiskoposu Yakup idam edilince onun yerine kardeşi Simeon geçmiştir. Simeon'un döneminde Titus Kudüs'ü kuşatmış idi. Bunun üzerine Simeon Mesihiler'i Kudüs'ten çıkararak Beylay'a götürmüştür. Bolüs Kornüsüs ahalisine gönderdiği mektupta Mesihiler'i medh ederek şöyle demiştir: "Bu saate kadar acıkırız, susuz kalırız, çıplak gezeriz, dövülürüz. İkamet edeceğimiz yer yok. Çok çalıştığımız için yoruluyoruz. Bize küfrediyorlar. Biz dua ediyoruz. Zorlanıyoruz, tahammül ediyoruz. İffiraya uğrasak ta, vaz ediyoruz."⁴¹⁶

Başpiskopos Kimeon'un vefatından sonra Mesihiler'in başına sırasıyla şunlar başpiskoposluk görevi yapmışlardır: I. Justus, Zayabus, Topyas, I. Bünyamin, I. Yuhanna, Filipya, Senika, II. Yustus, Cavi, Efrayım, Yusaf ve Yahuzadır. Başpiskoposlar Mesihiler'i koruyup kollamaya çalışan insanlardır: Hepsi de yerli halktandır. Ama çoğu da öldürülmüştür. Dönemlerinde ise pek önemli bir hadise olmamıştır. Fakat Bar Kohba'nın başını çektiği ayaklanmalar esnasında mesihiler, büyük zulüm görmüşlerdir. Yahudiler'den görülen bu ağır hakaretler Mesihiler'le Yahudiler'in arasını tamamen açmıştır. M.S. 135 senesinde Hedriyan Kudüs'e girdiği zaman Mesihiler'in barındıkları yerlerden çıkartılmasını emretmiş onların kiliselerini taş ve toprakla doldurmuştur. İbadet yerlerine ve kabir üzerine iki tane mabed yaptırarak, tepelerine de Müşteri ve Zühre yıldızlarının benzerlerini koydurmuştur. İmparator Hedriyan zamanında Kudüs yıkıldıktan sonra, kilisesindeki Yunanlılar, Markos'u

⁴¹⁵ Casir, 121

⁴¹⁶ Casir, 123

başpiskopos olarak atadılar. Markos zamanında Mesihilik, Yahudilik'ten tamamen ayrılmıştır.⁴¹⁷

III. BÖLÜM ÜÇ KUTSAL DİNDE KUDÜS'ÜN ÖNEMİ

A)YAHUDİLİKTE

a) *Yahudilik'te Mekanın Kutsallığı ve Kudüs'ün Önemi*

Kutsal olan şeyden çekinmek gerekir. Önceden, gerekli hazırlıkları yapmadan onlara dokunmak tehlikelidir. Ama bunlar sade tehlikeli değil, aksine gerektiği gibi davrananlar için iyilik getiricidirler. Latince kutsal demek olan sacred, hem kutsal hem de lanetleme anlamına gelir.⁴¹⁸ Kutsallık tabuyla da çok sıkı bir ilişki halindedir.

Toprağın kutsallığı ise, Yehova'yla direk alakalıdır. Zira İsrailoğulları'nın Kudüs'e geldiklerinde, Kenanlılar'ın topraklarının sahibi olan Baaller'e tapmış oldukları daha önce belirtilmişti. Fakat zamanla, Yehova, Baaller'e karşı kesin zaferler kazanarak onların hakimiyetine son vermiştir. Onlara ait "hazret efendi" anlamına gelen ünvanları da kendi adına eklemeye başladı. Onların sıfat ve görevlerini de ellerinden aldı. Yehova bundan sonra bereketli yağmurla kuraklığı kendi arzusuna göre dağıtan bir tanrı sayılmaya başlandı. Bundan böyle tarım işlerinde başarı sağlanması için ona yalvarılmaya başlandı. Kenanlılar'ın tapınakları kutsal yerleri de ona hasredilir oldu. Filistin, Yehova toprağı haline geldi ki o topraklar kutsal bir görünümdeydi.⁴¹⁹ Merkezdeki Kudüs göklerin merkezinde olan "Göksel Kudüs"le aynı hizadadır ve Ahirzamanda bütün milletler bir tek allah'a ibadet için Sion'a çıkacaklardır.

Sürgünden ve Yahudi bağımsızlığının kaybedilmesinden sonra manevi bir sembol olan Kudüs, tüm Mesihi ümitlerin kalbi olmuştur. Kutsal toprağı dönüşle ilgili bütün yazılı kehanet ve istekler, Kudüs'e dönüş ifadeleri ile formüleştirilmiştir. Bu

⁴¹⁷ Casir. 12.4

⁴¹⁸ Örs. 152.

⁴¹⁹ Challeye, 135.

ümit dini merasimlerde ana bir motif olarak ortaya çıkar. Pessah bayramında ve Mağfîret günü sonunda "gelecek sene Kudüs'te" diye ilahiler okunurdu. Yine kutsal şehrin hatırası, her evlilikte ve cenaze merasiminde hatırlanırdı. Aynı zamanda sene boyunca yapılan üç perhiz Kudüs'ün tarihi olayının hatırasını canlandırır.⁴²⁰

Yahudi inancında, kudüs'teki tapınağın, Tanrı tarafından kendi haşmet ve ihtişamını gösteren mesken olarak seçmesi söz konusudur.⁴²¹ Yahudiler sürgünlük boyunca kutsal şehir anısına, evlerinde boyanmamış bir taş bırakırlar, her yahudi nikahının sonunda, tapınağın yıkılmasından duyulan acıyı belirtmek için damat, sağ ayağıyla bir bardak kırarak, nikahın Kudüs sokaklarını neşe ve dansa boğması için dua okurdu. Yine yeryüzündeki bütün sinagogların cephesinin hep Kudüs'e bakması da buraya verilen değeri gösterir.⁴²²

Yahudilik'te, Hz. Süleyman'ın yaptırdığı tapınağın önemli bir kutsallığı vardır. Yahudi efsanesine göre tanrı, dünyayı yarattığı zaman, göklerdeki muhteşem tahtının altından kıymetli bir taş almış ve onu boşluğa fırlatmış, bu taş gözle görülmeyen bağlarla, yukarıda tanrının tahtına bağlıymış. Bağın bir ucuna bağlı olan taş yeryüzüne inmiş ve sularla sağa sola ve her yöne hareket ederek dünyamızı oluşturmuştur.

Bu taşın adı "Even Satiah" yani "Nirengi Taşı" olup, dünyayı oluşturan bu taş, dünyanın merkezi, gözbebeği veya göbeği olarak nitelendirilmektedir.

Tanrı bu taşın düştüğü yerde de Kudüs şehrinin kurulmasını emretmiş, "İşte Kudüs, onu dünyanın merkezine yerleştirdim. Diğer ülkelerde etrafında bulunuyor" demiş.

I. asırda yaşamış Yahudi düşünürlerinden Rabbi Şemuel dünyanın şeklini şöyle tarif etmiştir: "Dünya insan gözüne benzer. Gözaki, karaları çevreleyen

⁴²⁰ Francine, Kaufman, Josy Eisenberg, *Yahudi Kaynaklarına göre Yahudilik*, Çev. Mehmet Aydın, Konya 1992. 126.

⁴²¹ S. Alalu, K.Arditi, E.asayas, *Yahudilik'te Kavram ve Değerler*, İst. 1996. 109.

⁴²² Dominique Lapierre, Larry Collins, *Kudüs ey Kudüs*, Çev. aydın Emeç, İst. 1994. 22.

okyanuslardır. Üzerinde yaşadığımız topraklar gözün irisi. Kudüs ise gözbebeği ve gözbebeğinin içindeki görüntü ise kutsal tapınaktır.

Başka bir ortaçağ düşünürüne göre Tanrı dünyayı tıpkı ana rahminde gelişen bir çocuk gibi yaratmış, çocuğun göbekten beslenip büyümesi gibi, dünya da bu merkez noktadan başlayarak, her yöne doğru gelişmiş, bu nokta veya göbek Kudüs'tür. Onun da merkezi "Even Şatih" üstüne inşa edilen Kutsal Tapınaktır. Bu taş aslında büyük bir kaya kitlesidir. İbrahim, oğlu İshak'ı bu kaya kitlesi üzerinde kurban etmeye hazırlanmış, Davud, Kutsal Tapınağı bu kaya etrafında inşa etmeyi tasarlamış, Süleyman da bu kayanın bulunduğu yerde tapınağı inşa etmiştir.⁴²³ Bu tapınak, Yahudi'nin kendi içinde yüreğinde, gönlünde, Tanrı'ya ayırdığı yerin anıtlamış ve somutlaşmış halidir. Bu somutlaşmadan maksat ise, Yahudi'nin somut olarak tanrının varlığını hissetmesidir.⁴²⁴

Vadedilen topraklar felsefesi ise Yahudiliğin temel düşüncesini oluşturur. Onlara göre bu toprakları Yehova, seçilmiş ırka vadetmiştir ve bu vaat gerçekleşecektir.⁴²⁵

b) Yahudiler'in Kudüs'teki Kutsal Yerleri

1) Ağlama Duvarı

Ağlama duvarı, Herod'un yaptırdığı mabedin çevresini kuşatan duvarın bir kısmıdır. Kudüs'ün doğu kesiminde Kubbetü's-Sahra'da bulunduğu haremî şerifin batı tarafında Tyropean vadisinin kayalık tabanı üzerinde yer alır. Yahudiler'in batı duvarı dedikleri bu duvar Hıristiyanlığın tesiriyle ağlama duvarı olarak adlandırılmıştır.

Duvar yaklaşık 485 m uzunluğundadır. Toprak seviyesinin üstünde 24 büyük taş sırası ile yer altındaki 19 taş sırasından oluşur. Yüksekliği toprak seviyesinden 18 m'dir. Taşların büyüklüğü değişiktir. Bazılarının büyüklüğü 12 m yüksekliği 1 m

⁴²³ Yahudilikte Kavram ve Değerler. 206.

⁴²⁴ Yahudilikte Kavram ve Değerler. 217.

⁴²⁵ Tekvin 1/1-21. Konuyla ilgili bkz. Roger Garaudy, *Siyonizm Dosyası*, Çev. Nezih Uzel, İst. 1983, 17 vd. Roger Garaudy, *İsrail Mitler ve Terör*, Çev. Cemal Aydın, İst. 1996, 29 vd.

ağırlığı ise 100 tondan fazladır. 1967'deki altı gün savaşlarına kadar, çevresindeki yapılan nedeniyle sadece 30 m lik kısmı ibadet için kullanılıyordu. Bugünkü halindeki en üstte bulunan 11 sıra islami döneme aittir. Geri kalan bölüm ise Herod dönemine aittir.⁴²⁶

B) HİRİSTİYANLIKTA

a) *Hıristiyanlıkta Mekanın Kutsallığı ve Kudüs'ün Önemi*

Hıristiyanlar için Kudüs'ün önemi, Hz. İsa'nın bu topraklarda yaşamasından dolayıdır. Onlar yeryüzündeki Kudüs'ten çok, gökyüzündeki Göksel Kudüs'e dikkat çekerler. Konu Hıristiyan inancında şu şekilde incelenir:

Allah Sina Dağı'nda Hz. Musa'ya bir tapınak yapmayı emretmiştir. Bu emir çıkış kitabında "Aralarında oturayım diye benim için Makdis yapınlar."⁴²⁷ şeklinde geçmektedir. Bu tapınak Tevrat'ta verilen kutsal yasanın ibadetin hatta İsraililer'in yaşamlarının temeli ve merkezi olacaktı. Bu yüzden tanrı Musa'yı şu şekilde ikaz etti: "Her şeyi, dağda sana gösterilen örneğe uygun olarak yapmaya dikkat et."⁴²⁸ Çünkü Tanrı, ayrıntılı bir şekilde buyurduğu makdis aracılığıyla, kendisiyle insan arasındaki ilişkiyi açıklamaktaydı.

Tanrı Kutsal emirlerini verdiği halkın, o emirleri eksiksiz yerine getiremeyeceğini bilerek, onlara günahlarının bağışlanması için gerekli hazırlığı yaptı. İşte tapınak, tapmak hizmetleri ve kurbanların sunulması olan bu hazırlık kutsal yasanın merkeziydi. İçinde tapınak ve sunak olmayan bir şeriat, Kutsal kitaba göre çok eksiktir. Çünkü yasanın özü onlardadır.⁴²⁹

Bu yüzden tapınak özde şu anlamlara gelmektedir:

⁴²⁶ İslam Ansiklopedisi, Ağlama Duvarı md.

⁴²⁷ Kutsal Mukaddes, Çıkış, 25/3.

⁴²⁸ Kutsal Mukaddes, Çıkış, 25/9,40.

⁴²⁹ Lütfi Ekinci, John Gil Christ, *Evet, Kitabı Mukaddes Tanrı Sözüdür*, İst. 1993, 227-228.

1) Tanrı insanların arasında yaşamak ister. zira Tanrı insanları öylesine sever ki, bu sevgiden ötürü onlarla beraber oturmak ister. Konu Kitab'ı-Mukades'te şu şekilde dile getirilir:

"Ve meskenimi aranızda koyacağım; ve canım sizden nefret etmeyecek. Ve aranızda yürüyeceğim. Ve sizin Allah'ınız olacağım. Ve siz benim kavmim olacaksınız."⁴³⁰

"Nitekim Tanrı şöyle diyor: aralarında oturacağım, aralarında yürüyeceğim, onların tanrısı olacağım, onlar da benim halkım olacaklar."⁴³¹

"İşte Tanrı'nın konutu insanların arasındadır. Tanrı da onların arasında yaşayacak. Onlar kendisinin halkı olacaklar. Tanrı'nın kendisi de onların arasında bulunacak."⁴³²

2) Tanrı yaklaşılmaz kutsallıkta yaşar. Tanrı İsrailoğulları'nın arasında yaşamak istedi. Ama kendisi öyle Kutsal ve yücedir ki insan ona yaklaşıp ta yaşayamaz. İncil'in ifadesiyle O "Mübarek ve tek hükümdar, kralların kralı, ölümsüzlüğün tek sahibi, yaklaşılmaz ışıktaki yaşayan, hiçbir insanın görmediği ve göremeyeceği Tanrı'dır."⁴³³

Bu nedenle tapınağın avlusunu çevreleyen ince ketenden askılar vardı. tapınağın kapısında bir perde vardı. Yine tapınağın iki bölmesi arasında da bir perde vardı. Onun arkasında en kutsal yer denen bir iç bölmede Tanrı'nın görkemi görünürdü. Oraya yılda yalnız bir kez girilirdi. Tanrı çok kutsal olduğundan ötürü bu perdelerden yanlış şekilde geçen, tapınağın eşyasına yanlış şekilde dokunan veya tapındaki hizmeti buyrulandan başka şekilde yapan hemen ölecekti. Çünkü Tanrı, kutsal olmayan herşeyi yiyip tüketen bir ateştir. Kutsal olmayan günahlı insan, istediği şekilde ona gelemez.

⁴³⁰ Levililer, 26/11-12.

⁴³¹ II. Korintliler, 6 /16.

⁴³² Esinleme, 21.

⁴³³ I.Timateus, 6-16.

Kutsal olmayan günahlı insan, yaptıklarına dikkat etmek mecburiyetindedir. Tanrı bu tapınaktan kendisi hakkındaki bu ağır gerçeği öğrenmemizi ister.⁴³⁴

3. Tanrı, insanları kendisiyle barıştırıp kendisine yaklaştırmak için bir yol hazırlamıştır. Tanrı'nın, kutsal sandığın bulunduğu ve günahların bağışlandığı en kutsal yere giden yol üzerinde dizilen bazı eşyaları vardır:

- a. Yakılan kurban sunağı
- b. Ayaklı su küveti
- c. Yedili Şamdan
- e. Buğur sunağı

Bundan ötürü bir kişinin Tanrı'ya yaklaşabilmesi için ilk önce günahlarının bağışlanması gerekir. Günahların bağışlanması ise sadece ve sadece kesilip, yakılan bir kurban sayesinde olur.⁴³⁵ Çünkü günahın bedeli ölümdür. Günahlı bir insan kurbanı getirdiğinde tapınak görevlilerine kestirir ve sunak üzerinde tümüyle yakılıp Tanrı'ya sunulur, kimseye dağıtılmazdı. Bu sunak Mesih'in üzerinde öldüğü çarmıhı simgeliyor, kurbanlar ise Mesih'i simgeliyordu.

Yeni Ahit, İsa Mesih'in tüm insanların günahlarını bağışlayan Tanrı'nın esas kuzusu olduğunu bildirerek, onun; bizim günahlarımızı, çarmıhta kendi bedeninde yüklediğini belirtir.⁴³⁶

İnsan, aynı zamanda suyla temizlenmesi gerekirdi. İnsanları temsil eden Kahinler, özel bir küvette suyla yıkanılırdı. Bu da onların tanrı'nın gözündeki günahlarından temizlenmesi anlamına geliyordu. İşte Tanrı Mesih'in ölümüyle bağışlanır ve günahın kirliliği onun ölümünden dirilişi ile temizlenir. Yine Tanrı kendisi için sürekli aracılık edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Tanrı'nın emrine göre

⁴³⁴ L.Ekinci, J.Gilchrist, 231.

⁴³⁵ İbraniler, 9/22.

⁴³⁶ İbraniler, 9/28. İslam Dininin konuyla ilgili görüşü hakkında bkz. Abdilaziz Çavuş, **Anglikan Kilisesine Cevap**, çev. Mehmet Akif, Ank. Ts. 31

Musa'nın kardeşi Harun'un oğulları arasından tapınakta hizmet edecek görevliler atanırdı. Onlar tapınma çadırının ilk bölmesine girip, orada yedili kandillik, adak ekmekleri sofrası ve buğur sunağı aracılığıyla devamlı Tanrı ile insan arasındaki irtibatı sağlardı.⁴³⁷

Tanrı'nın nurunu simgeleyen kendiliğin yerine, ölümden dirilip, göklerde yaşayan Mesih geçmiştir.⁴³⁸ Her cumartesi günü, Tanrı'nın her hafta cumartesi günü insanla beraberliğini simgeleyen sofranın yerine yine İsa Mesih geçmiştir.⁴³⁹

İkinci perdenin önünde duran buğur sunağı üzerinde şefaati ve duayı simgeleyen buğur yerine yine İsa Mesih geçmiştir.⁴⁴⁰

Bütün bunlardan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: İsa kendisini son lekesiz ve bağışlatan bir kurban olarak sundu. Ölümden dirilerek ve kutsal ruhu göndererek kendisine inananları günahın pisliğinden temizledi. Onların diri kurtarıcısı olarak ta 2000 yıldır, onlar için aracılık etmektedir. Yani İsa bizzat kendi bedeniyle Kudüs'teki kutsal tapınağın yerine geçmiştir.

İnsanlarla beraber yaşamayı amaçlayan yüce Tanrı günahların oluşturduğu uçurumu kapatan bir yol açmayı uygun gördü. Bu ezeli planı, Tevrattaki tapınak düzeninde gözle anlaşılır bir örnekle simgeledi. Tapınakta örneklenen görsel olayların, göksel gerçekleşmesi İsa'da olmuştur.⁴⁴¹

b) Hristiyanların Kutsal Yerleri

Hristiyanlar Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inandıkları yere bir takım kiliseler inşa etmişlerdir. Hz. Meryem'in mezarı da burada surlar içinde kalan mevkidedir ve etrafına kiliseler yapılmıştır. Hristiyanların Kudüs'teki en önemli eserleri M.S. 312'de

⁴³⁷ L.Ekinci, J.Gilchrist, s. 232.

⁴³⁸ Yuhanna, 8-12.

⁴³⁹ Yuhanna, 6/35.

⁴⁴⁰ Yuhanna, 2/2. Tanrı ve İsa ilişkisi hakkında bkz. Karl Carlos Madrigal, **Üçlü Birlik Ne Demek**, İst. 1995

⁴⁴¹ Konuyla ilgili ayrıca bkz. Vahiy, 3/12; 21/2-15; İbraniler, 12/22; Mircea Eliade, **Kutsal ve Din Dışı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, ankara 1990.

Hristiyanlığı kabul eden imparator Konstantin'in yaptırdığı Kamame (Kıyamet) Kilisesi'dir. Bunun yanı sıra Kıpti Kilisesi, Ermeni Kilisesi, Ermeni Kilisesi, Benediktin Papazları Kilisesi, Saint Georges Ortodoks Kilisesi, Apostolik Nons Sarayı gibi tarihi öneme sahip daha başka Hristiyan eserleri de mevcuttur.⁴⁴²

C) MÜSLÜMANLIKTA

a) *Kur'an-ı Kerim'de Kudüs Hakkındaki Ayetler*

1) Bir gece kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu mescidi Haram'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid'i Aksa'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir. O gerçekten işitendir, görendir.⁴⁴³

2) İncire, zeytine, Sina Dağı'na ve şu emin beldeye yemin ederim.⁴⁴⁴

İbn Abbas İncir'den kastın Şam, zeytinden kastın da Filistin olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁵ Ebu Hureyre'den gelen bir rivayette zeytin'den kastın Beytu'l-Makdis olduğu belirtilmiştir.⁴⁴⁶

3) Biz onu (İbrahim'i) ve Lut'u kurtararak içinde cümle aleme bereketler verdiğimiz ülkeye ulaştırdık.⁴⁴⁷

Müfessirlere göre bu bereketli ülke Filistin ve Şam yöreleridir.⁴⁴⁸

4) Süleyman'ın emrine de kasırga (gibi esen) rüzgarı verdik: onun emriyle içinde bereketler yarattığımız yere doğru eserdi. Biz herşeyi biliriz.⁴⁴⁹

Bu ayette Süleyman (a.s) hükümdarlık yaptığı Kudüs'e işaret vardır.⁴⁵⁰

⁴⁴² Ahmet Varol, 14.

⁴⁴³ İsra. 17-1.

⁴⁴⁴ Tin. 1-3

⁴⁴⁵ Şürrab. 307.

⁴⁴⁶ Müciruddin, I, Elmalılı, VIII, 5927, 5928.

⁴⁴⁷ Enbiya. 71.

⁴⁴⁸ Mevdudi. III, 317.

⁴⁴⁹ Enbiya. 81.

5) Meryem oğlunu ve annesini de (kudretimize) bir alamet kıldık, onları yerleşmeye elverişli, suyu bulunan bir tepeye yerleştirdik.⁴⁵¹

İbn Abbas ayette bahsedilen yerin Kudüs olduğunu söylemiştir.⁴⁵²

6) Seslenenin yakın bir yerden sesleneceği güne kulak ver.⁴⁵³

Mucirüddin, ayette bahsedilen yerin Kudüs olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁴

7) (Bu kandil) bir takım evlerdedir ki Allah (o evlerin) yücelmesine ve içlerinde ve içlerinde isminin anılmasına izin vermiştir. Orada sabah akşam onu öyle kimseler tesbih eder ki, ticaret ve alış veriş onları Allah'ı zikretmekten alıkoymaz.⁴⁵⁵

Buradaki evlerden maksedın, Kabe, Mescid-i Aksa, Mescid-i Nebevi ve Kuba Mescidi olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁵⁶

8) Ey kavmim! Allah'ın sizin için yazdığı Arz'ı Mukaddes'e girin ve arkanıza dönüp kaçmayın.⁴⁵⁷

Mukaddes yerin neresi olduğu hakkında farklı rivayetler vardır. Bu rivayetlerden bir tanesi de burada kastedilen yerin Filistin topraklarının bir kısmı olduğu ve Kudüs'ün de bu bölümde yer aldığıdır.⁴⁵⁸

⁴⁵⁰ Şürrab. 306.

⁴⁵¹ Mü'minun. 50.

⁴⁵² Mücirüddin, I, 226.

⁴⁵³ Kaf, 41.

⁴⁵⁴ Mücirüddin, I, 227.

⁴⁵⁵ Nur, 36-37.

⁴⁵⁶ Mücirüddin, I, 227; Mehmet Vehbi Efendi, IX, 3736.

⁴⁵⁷ Maide, 21.

⁴⁵⁸ Fahreddini Razi, IX, 9; Mehmet Vehbi Efendi, III, 1990.

b) Kudüs Hakkındaki Hadisler

1) Hz. Peygamber: "Şurası muhakkak ki (yeryüzündeki) ilk ev, mübarek olsun ve içinde namaz kılınsın diye Mekke'de inşa edilen Kabe'dir." buyurdular:

"Sonra hangisi" diye sorulduğunda "Mescid-i Aksa" buyurdular. "İkisi arasında ne kadar zaman var" diye sorulduğunda "Kırk yıl" buyurdular.⁴⁵⁹

2) "Ey Allah'ın Rasulü! bize Beytü'l-Makdis hakkında fetva verin" denildiğinde, şöyle buyurmuştur: "Ona gidin, içinde namaz kılın. Gidip içinde namaz kılamiyorsanız, hiç olmazsa kandillerinde yanacak zeytinyağı gönderin."⁴⁶⁰

3) Hz. Peygamber buyurdu ki: "Ziyaret için sadece üç mescide seyahat edilebilir: Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksa."⁴⁶¹

4) "Mescid-i Haram'da kılınan bir namaz, yüzbin namaza bedeldir. Mescidimde kılınan bir namaz bin namaza bedeldir. Beytü'l-Makdis'te kılınan bir namaz beşyüz namaza bedeldir."⁴⁶²

5) Hz. Peygamber'in mirac'ında başta Kudüs'e gittiği ayetle sabittir.⁴⁶³ Konuyla ilgili olarak hadiste Kudüs'ten şu şekilde bahsedilmektedir.

"Kureyş beni tekzib ettiği vakit, Hıcr'da doğrudum. Allah teala hazretleri Beytü'l-Makdis'i bana tecelli ettirdi. Ben onlara onun alametlerini birer birer haber vermeye başladım. Hem Beytü'l-Makdis'e bakıyordum hem haber veriyordum."⁴⁶⁴

6) Hz. Peygamber'in iki kıbleye doğru (bunlar Kabe ve Beytü'l-Makdis'tir) büyük ve küçük abdest bozmayı nehyettiği rivayet edilir.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Buhari, 8, 40; Müslim, Mesacid, 2, (520).

⁴⁶⁰ Ebu Davud, Salat, 14.

⁴⁶¹ Buhari, Fezailu's-salat, 6, Hacc, 26; Müslim, Hacc, 288; Tirmizi, Salat, 243.

⁴⁶² **Kütübi Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi**, Çev. İbrahim Canan, XIII, 160 (Bezzar'dan naklen).

⁴⁶³ İsrâ, 1.

⁴⁶⁴ Buhari, Menakıbu'l-Ensar, 41; Müslim, İman 276.

⁴⁶⁵ Şürrab, 308.

Kudüs müslümanların ilk kiblesidir. Hz. Peygamber'in ilk zamanlarda kibleye ne şekilde yöneldiği hakkında değişik rivayetler vardır. Rivayetler şöyledir:

1) Hz. Peygamber Mekke'de Kabe'ye doğru namaz kılırdı. Medine'ye gelince on yedi ay Beytü'l-Makdis'e doğru yönelerek namaz kılması emrolundu.

2) Hz. Peygamber Mekke'de Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılırdı. Fakat Kabe'yi kendisiyle Beytü'l-Makdis arasına alıyordu.

3) Hz. Peygamber Mekke'de sadece Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılıyordu. Medine'de ise başlangıçta on yedi ay Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldı. Sonra Cenab-ı Hakk bir çok faydası olduğu için, Kabe'ye yönelerek namaz kılmasını emretti.⁴⁶⁶ Kiblenin değişmesini öngören şu ayettir: "(Namazda) yüzünü artık Mescid-i Haram'a çevir. (Ey müminler!) siz de nerede bulunursanız bulunun, yüzlerinizi o yana döndürün."⁴⁶⁷

Kudüs'ün kutsal sayılmasının en büyük sebeplerinden biri de, peygamberlerin pek çoğunun bu şehirde yaşamış veya hayatlarının bir kısmını bu şehirde geçirmiş olmasıdır. Ayrıca bu peygamberlerden bazılarının mabed olarak kullandıkları mekanlar da bu şehirdedir.

Kudüs, İslam'da özel bir yere ve kudsiyete sahiptir.⁴⁶⁸ Zaten adı da bu önemine ve kudsiyetine işaret eder. Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksa'nın bu şehirde olması, İsrâ ve Mirac mucizesine bu şehrin şahid olması bu üstünlüğünün sebeplerindendir.

C) Kudüs'teki İslami Eserler

1) Kubbetü's-Sahra

Kubbetü's-Sahra'yı Emevi halifelerinden Abdülmelik b. Mervan müslümanlarla istişareden sonra yaptırmıştır. Yapımı için Mısır haracını yedi yıllığına

⁴⁶⁶ Razi, IV, 4

⁴⁶⁷ Bakara, 144.

⁴⁶⁸ Bernard Levis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener, Ank. 1996. 86-87

bu işe tahsis etti. Ve inşaatın yapımı için de Raca b. Hayyat ile azadlı kölesi Yezid Selam'ı görevlendirdi. İnşaata 685 yılında başlandı. 691 yılında sona erdi. önce Kubbetü's-Silsile inşa edildi. Sonra binanın tamamı inşa edildi.⁴⁶⁹

Kubbetü's-Sahra bir cami değildir. Mukaddes bir taşın üstüne yapılmış bir mabedir. Mukaddesi, bu bina hakkında şöyle der: "Sabahleyin doğan güneşin ışınları kibleye düşüp te yansınca, bina, şahane bir manzara alır. Ben bütün bir islam dünyasında, bu manzaranın bir benzerini görmedim. Daha önceki devirlerde Kubbetü's-Sahra ile boy ölçüşecek güzellikte bir eser görmedim" der.⁴⁷⁰

2) Mescid-i Aksa

Süleyman Mabedi'nin bulunduğu alanda, Harem-i Şerif bölgesindedir. Emevi Halifelerinden Abdülmelik veya Velid çağına ait olduğu ve Mansur tarafından onarıldığı bilinmektedir. 1099 yılında Haçlılar kenti aldığıında burasını değiştirerek Hıristiyan mabedi haline getirdiler. Selahaddin-i Eyyubi Kudüs'ü aldığıında burayı İslami ölçülere göre düzenledi, mihrabını da Halep'ten getirtti.⁴⁷¹ Bu iki yapının, Hz. Davud'un, Hz. Süleyman'ın, Hz. Zekeriyya'nın makamlarının bulunduğu alanda Harem-i Şerif olarak adlandırılmaktadır.

Diğer İslami eserlerden bazıları şunlardır:

3. el-Halil Camisi
4. Muallak taş Camisi
5. Veliyullah Muharip Camisi
6. Büyük el-Umeri Camisi
7. Küçük el-Umeri Camisi
8. Hz. Yakup Camisi,
9. Kadınlar Camisi

⁴⁶⁹ Arifü'l-Arif, *Tarihu'l-Haremu'l-Kuds*, 10.

⁴⁷⁰ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti*, 74.

⁴⁷¹ Abdullah Çağrı elgun, *Kudüs İlk Kible*, İst. 1991, 90.

10. İsa Camisi
11. Mevleviye camisi
12. Çorbacı Sebili Camisi
13. Disi Camisi (Hz. Davud Peygamber Camisi)
14. Musab b. Umeyr Camisi
15. Ömer Safir Camisi
16. Han Sultan Camisi
- 17 Ebu Bekir Sıddık Camisi
17. Osman b. Affan Camisi
18. Suveyka Allun Camisi
19. Burak Camisi
20. Şeyh Reyhan Camisi
21. Şeyh Mekki Camii ve Türbesi
22. Hz. Süleyman'ın Makamı ve Camisi
23. Hz. Ömer Camisi
24. el-Hariri Camisi
25. Kale Camisi
26. Osman b. Hattab Camisi
27. Hanka Camisi
28. Hayatus'-Salahiye Camisi
29. es-Seyfi Camisi
30. el-Kumeyr Camisi
31. Alauddin el-Basri Camisi

T.C. İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

32. el-Afgani Camisi

33. Buhariye Camisi

34. Şeyh Lu'lu Camisi

35. Kırmızı Minare camisi

36. el-Kermi Camisi

37. Mensuri Camisi

37. Mağribliler Camisi

39. Fahriya Camisi¹

Bu İslami eserlerin yanı sıra: sahabeden Ubade b. Samit; Ensardan Ebu Reyhane, Firuz ed-Deylemi, Şeddat b. Evs, zü'l-Esâbi' et-Temimi, Mes'ud b. Evs b. Zeyd, Selam b. Kays, Vaile b. Eskal, Yezid b. Selam, gibi zatların kabirleri de Kudüs'tedir.²

¹ M. Ahmet Varol, **Kudüs Davamız**, İst. 1996, 12-13.

² Casir, 123-125.

SONUÇ

Kudüs şehri, dini hüviyeti, tarihsel görevi ve jeopolitik konumu açısından büyük bir öneme sahip olan mukaddes bir beldedir. Bu yüzden de üç ilahi dinin mensupları tarafından sürekli gündemde tutulmaya çalışılan, üzerinde araştırmalar yapılan ve bu araştırmaların ötesinde pek çok savaflara sahne olan bir yerdir.

Fakat Şu ana kadar zikrettiğimiz gibi Kudüs, insanlık tarihinde, başlangıcından beri önemini koruyan, İsrailoğullarının buraya göç etmesinden çok önceleri kurulan bir şehirdir. Bundan dolayı Yahudilerin, “Kudüs’ü biz kurduk, Kudüs Yahudilerin ana vatanıdır” iddialarını tarihsel olarak kabul etmek mümkün değildir. Zira bunu Kitâb-ı Mukaddes te açık bir şekilde haber vermektedir.

Kudüs’teki dinî hayat, her ne kadar Yahudi tarihçiler tarafından belirtildiği gibi, tarihin belirli bir döneminde Yahudiler tarafından yürütölmüşse de bu toplumun, peygamberlere karşı zalimce tutumları ve her türlü ihanetleri sebebiyle, pek çok dönemde ilahi terbiyeye tabi tutulmuşlar, karışıklılar, isyanlar ve çekişmeler yüzünden sürekli sıkıntılı bir hayat yaşamışlardır.

Yahudilerin, Kudüs’teki en son zulümlerinden olan Hz İsa’ya yaptıkları, onların bu topraklardaki yaşantılarının sonu olmuş ve yaptıklarının cezası olarak da yeryüzüne dağılmak zorunda kalmışlardır. Daha sonraki dönemde 1600 sene gibi çok uzun bir dönem buralarla maddi olarak hiç bir ilişkileri kalmamıştır.

Hıristiyanlar için Kudüs’ün tarihsel bir değeri vardır. Zira Hz.İsa buralarda yaşamış, hak dini buralarda tebliğ etmiş, ve yine bu beldede zulme uğramıştır. Bu dinin mensupları tarafından sonraları peygamberlerinin hatırasına yapılan eserler de onlar için çok önemli bir mevkiye oturmuştur.

Müslömanlar için Kudüs şehri, çok anlamlı ve önemli bir yere sahiptir. Zira bu mukaddes belde ilk kibleidir. Hz Peygamber Mirac’a buradan çıkmıştır ve yine

sahih kaynaklarda geçtiği gibi yeryüzünde Kabe'den sora yapılan ilk kutsal yapı bu şehirdedir.

Müslüman, tarih boyunca bu şehri korumak ve imar etmek için büyük gayretler sarfetmişler, şehre İslam maneviyatının damgasını vurmuşlardır. Bu yüzden Kudüs meselesi sadece Arapların değil, bütün Müslümanların meselesidir.

Yapılması gereken şey, Kudüs konusunda yapılan ilmi çalışmaların çoğaltılması, tarihî gerçeklerin gün ışığına çıkartılmasıdır. Bu yapıldığı anda, gerçekler kendiliğinden ortaya çıkacak ve pek çok kavganın sebebi de anlaşılmiş olacaktır..

KAYNAKLAR

- Akşit, Oktay **Roma İmparatorluk Tarihi**, İstanbul 1985
- Alalu, K.Arditi, E.asayas, **Yahudilik'te Kavram ve Değerler**, İstanbul. 1996
- Arifü'l-Arif, **Tarihu'l-Haremu'l-Kuds**, Beyrut 1965
- Armaoğlu, Fahir **Filistin ve Arap israil Savaşları**, Ankara 1988,
- Ataurrahim, Muhammed **Bir İslam Peygamberi, Hz. İsa**, İstanbul 1989.
- Aydemir, Abdullah **Tefsirde İsrailiyat**, Ankara 1974
- Aydın, Mehmet **Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık**, Ankara. 1995
- Barnabas İncili**, çev. Mehmet Yıldız, İstanbul. trhs.
- Bucaille, Maurice **Kitab'ı Mukaddes Kur'an ve Bilim**, çev. Suat Yıldırım, İzmir 1981
- Buhari, **el-Camiu's-Sahih**, İstanbul. 1315
- Büyük Larous**, Milliyet yay. İstanbul 1993
- Çakan, İsmail, Solmaz, Mehmet **Kur'an'ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi**, İstanbul.1994
- Campbel, Joseph **İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri**, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara. 1992
- Canan, İbrahim **Kütübü Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi**, Ankara 1985
- Casir, Şefik **Tarihü'l-Kuds**, Beyrut 1989
- Çavuş, Abdilaziz **Anglikan Kilisesine Cevap**, çev. Mehmet Akif, Ankara, trhs.
- Çelebi, Ahmet **Yahudilik**, çev. Ahmet Büyükçınar- Ö.Faruk Harman, İstanbul 1978
- Challeye, Felichen **Dinler Tarihi**, Çev. Sami Tiryakioğlu, İstanbul 1960
- Deadat, Ahmet **Kitab-ı Mukaddes Allah Sözü müdür?**, İstanbul, 1984.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, Heyet, İstanbul trhs

- Doğrul, Ömer Rıza **Yeryüzündeki Dinler Tarihi**, İstanbul. 1963
- Durant, Will **Yahudi Tarihi ve Siyon önderlerinin Protokolleri**, Çev.Sami Sabit Karaman, Ankara 1943
- Ebu Davud, **es-Sünen**, Kahire 1950
- Ekinci, Lütfi, Christ, John Gil **Evet, Kitabı Mukaddes tanrı Sözüdür**, İstanbul. 1993
- el-Mağribi, Samuel b. Yahya b. Abbas thk. Abdül Vehhab Tavik, **Yahudiliği anlamak**, Çev., Osman Cilacı, İstanbul, 1995
- Elgun, Abdullah Çağrı **Kudüs İlk Kible**, İstanbul. 1991
- Eliade Mircea, **Kutsal ve Din Dışı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1990
- Fahd, Faiz **el-Kuds**, Beyrut, 1986
- Garaudy, Roger **İsrail Mitler ve Terör**, Çev. Cemal Aydın, İstanbul. 1996
- Garaudy, Roger **Siyonizm Dosyası**, Çev. Nezh Uzel, İstanbul. 1983
- Gregory Ebu'l-Ferec, **Ebu'l-Ferec Tarihi**, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara, 1987
- Güleryüz, Naim **Türk Yahudileri Tarihi**, İstanbul. 1993
- Günaltay, Şemsettin **Yakın Şark III Suriye ve Filistin**, Ankara, 1987
- Hamevi, Yakut **Mu'cemü'l-Buldân**, Kahire, 1957
- Hanbeli, Müciriddin **el-Üns el-Celil bi-Tarihi el-Kudsi ve'l-Halil**
- Hirsch, Ellen **İsrail'in Gerçekleri**, İsrail Enformasyon Merkezi, 1994,
- Hitti, Filiph **Tarihi Suriye ve Lübnan ve Filistin**, Beyrut, 1958
- Hooke, Samuel Henry **Ortadoğu Mitolojisi**, çev. Alaaddin Şenel, Ankara. 1995
- İbn Haldun, **Mukaddime** çev.Zakir Kadri Ugan, Ankara 1987
- İbn Mace, **Sünenu İbn Mace**, Kahire, 1960
- İbn Sad, Muhammed **et-Tabakatü'l-Kübra**, Nşr. İhsan Abbasi, Beyrut 1968
- İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed **el-Kamil fi't-Tarih**, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul. 1985

- İbnül Cevzi **Tarihu Beytü'l Makdis**,Thk. Dr. Muhammed Azeb,Beyrut 1984
- İslam Ansiklopedisi, MEB Yay. İstanbul, 1986
- Kahraman, Ahmet **Mukayeseli Dinler Tarihi**,İstanbul,1993
- Karaman, M. Lutfullah **Uluslararası İlişkiler Çıkamazında Filistin Sorunu**
İstanbul 1992
- Karasaban, Celal Tefvik **Filistin ve Şarkül Ürdün**, istanbul 1942
- Kaufman, Francine, Eisenberg, Josy **Yahudi Kaynaklarına göre Yahudilik**, Çev.
Aydın, Mehmet Konya 1992
- Kesler, Fatih **Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlar**, Ankara. 1993
- Kitab-ı Mukaddes**, İstanbul 1985
- Kudüs Tarihi Belge**, İslam Konferansı Teşkilatı, çev. Acar Tanlak, İstanbul,1988
- Kur'an-ı Kerim**
- Kutluay, Yaşar **Yahudiler ve Türkler**,I, İstanbul,1987
- Kutub, Seyyid **Yahudi ile Olan Savaşımız**, Çev. Ahmet Dağdeviren, İstanbul.
1982
- Lapierre, Dominique, Collins, Larry **Kudüs ey Kudüs**, Çev. Aydın Emeç,
İstanbul. 1994
- Leakey, **İnsanlığın Ataları**, çev, Güven Arsabük, Ankara 1988.
- Lestrangle, Guy Le **Palestina under the Moslems**,New York 1990
- Levis, Bernard **Ortadoğu (Hristiyanlığın Doğuşundan Günümüze**
Ortadoğu'nun 2000 Yıllık Tarihi), Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul.
1996
- Madrigal, Karl Carlos **Üçlü Birlik Ne Demek**, İstanbul. 1995
- Mesudî, Ali b. el-Huseyin, **Murucu'z-Zehab ve Meadinu'l-Cevher**,Beyrut,1985
- Mevdudi, **Tefhimu'l-Kur'an**, çev. Kurul, İst. 1991
- Müslim, **el-Camiu's-Sahih**, Neş. Abdalbaki, Mısır, 1969

- Nasır-ı Hüsrev, **Sefer-Nâme**, çev. Abdulvahhab Tarzi, İstanbul, 1988
- Öke, Mim Kemal **Tarihten günümüze Filistin Sorunu ve Türkler**, Ankara 1987
- Örs, Hayrullah **Musa ve Yahudilik** İstanbul 1966
- Paçacı, Mehmet **Kur-anda ve Kitab-ı Mukaddeste Ahiret inancı** İst. 1994
- Razi, Fahrettin **Tefsir-i Kebir**, çev. S. Yıldırım, Lutfullah Cebeci, Sadık Kılıç, S. Doğru, Ankara 1989
- Renan, Ernest **İsa'nın Hayatı**, Ankara 1964
- Rhoton, Dale **İnanç ve Delil**, İstanbul 1988
- Sabuni, Muhammed Ali **Peygamberlik ve Peygamberler**, Çev. Suat Cebeci, Bilal Delice, İstanbul 1985
- Sarıçioğlu, Ekrem **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi** İstanbul. 1983
- Sayı, Ali **Firavun, Haman ve Karun karşısında Hz. Musa**, İstanbul, 1986
- Şeybe, Abdülkadir **Çağdaş Dünya Dinleri**, Çev. Osman Kılacı, Konya, 1978
- Şaron, Moşe Sevilla, **Türkiye Yahudileri**, İstanbul. 1991
- Şürrab, Muhammed Hasan **Beyt u'l-Makdis ve el-Mescidu'l-Aksa**, Beyrut 1994
- Taberi **Camiu'l-Beyan An Te'vili'l-Kur'an** Neşr. M. Şakir, Mısır, 1974
- Taberi, Muhammed b. Cerir **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul. 1992
- Tahhan, Mustafa M. **Filistin'e Büyük Komplo**, İstanbul. 1995
- Toynbee, Arnold **Tarihçi Açısından Din**, Çev. İbrahim Canan, İstanbul. 1978
- Tümer, Günay **Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara. 1975
- Tümer, Günay, Küçük, Abdurahman **Dinler Tarihi**, Ankara 1993
- Varol, Ahmet **İslam Ülkeleri Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994
- Varol, Ahmet **Kudüs Davamız**, İstanbul. 1996
- Vehbi, Mehmet **Hülasat'ül Beyan Fi Tefsiru'l-Kur'an**, İstanbul, ts.

Walson, Michel **İslam Maneviyatı ve Batı**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul 1955

Wolf, Heinrich **Yahudi Tarihi**, Çev., Münir Abdurrahman, İstanbul, 1972,

Yahya, Harun **Yahudik ve Masonluk**, İstanbul 1990

Yalçın, Cavit **Kavimlerin Helakı**, İstanbul 1995

Yazır, Elmalılı Hamdi **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul 1982

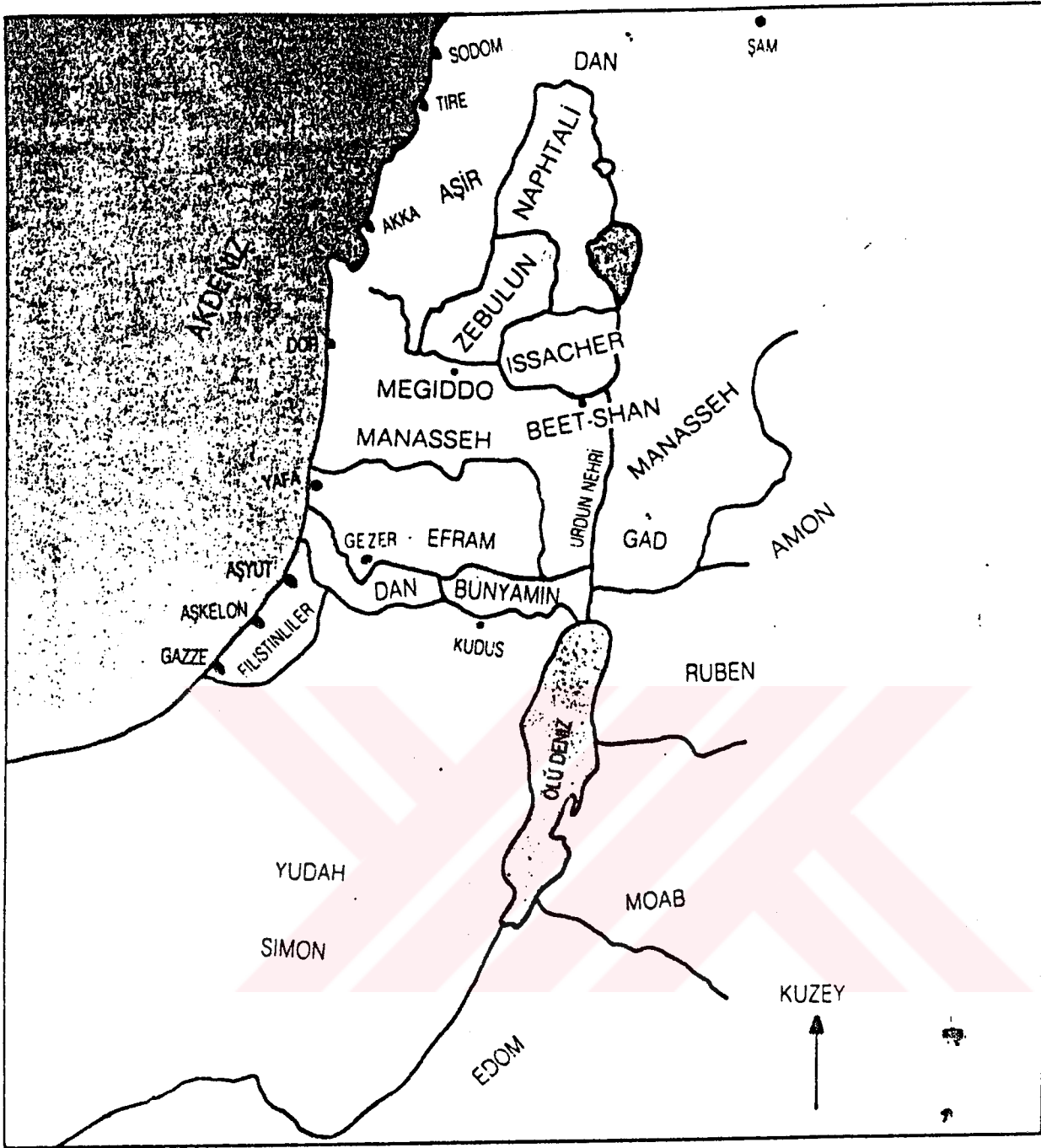
Yıldırım, Suat **Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık**, Ankara. 1988

Yusuf, Yusuf Sami **Tarihu Filistin Iberü'l-Usur**, Şam, 1989

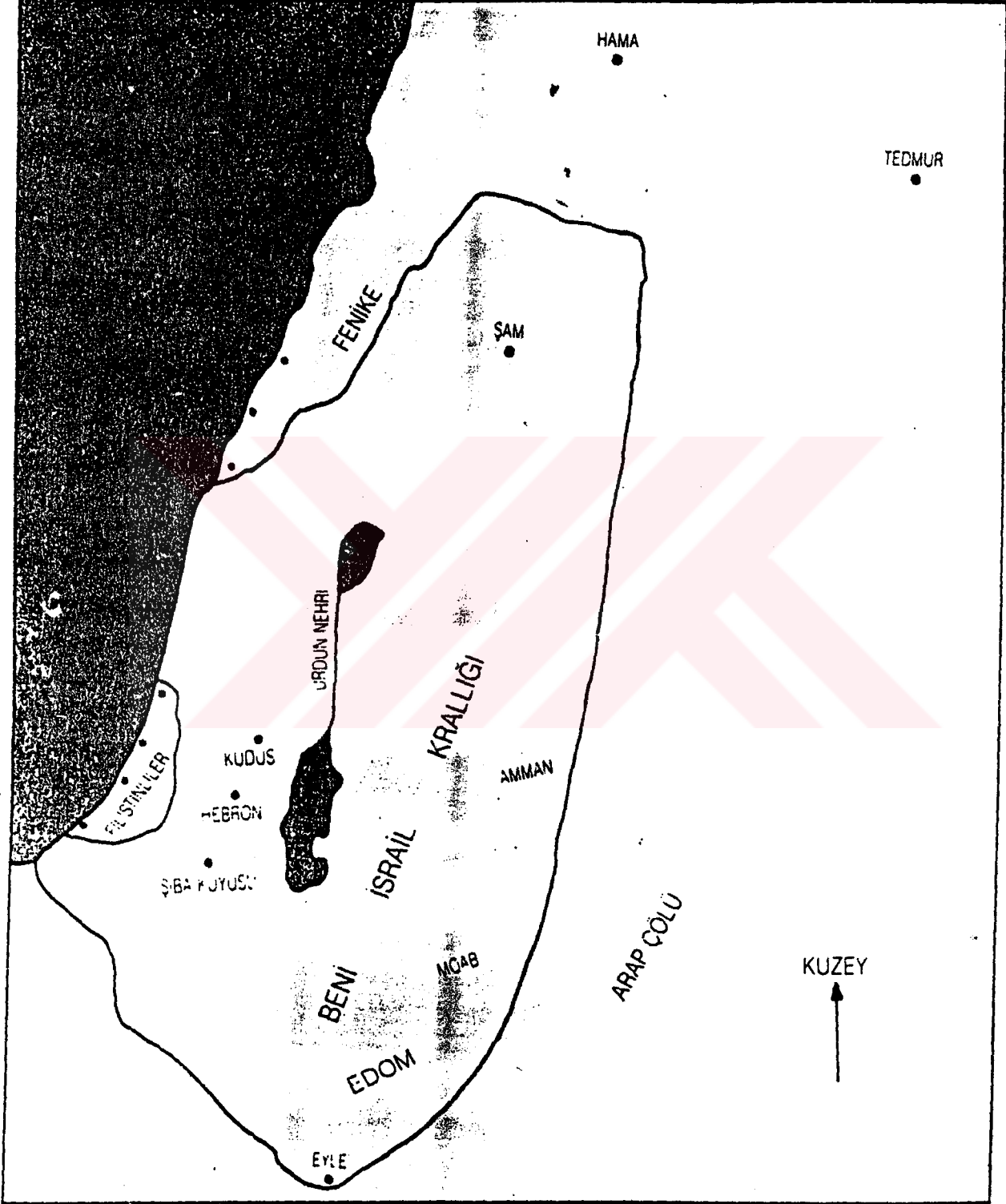
Zakir Ahmed Han, **Tarihü'l-Filistin**, Beyrut, 1986

Zemaşeri Muhammed b.Ömer, **Keşşâf an Hakaiki Kavamizi't-Tenzil ve uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil**, Beyrut trhs

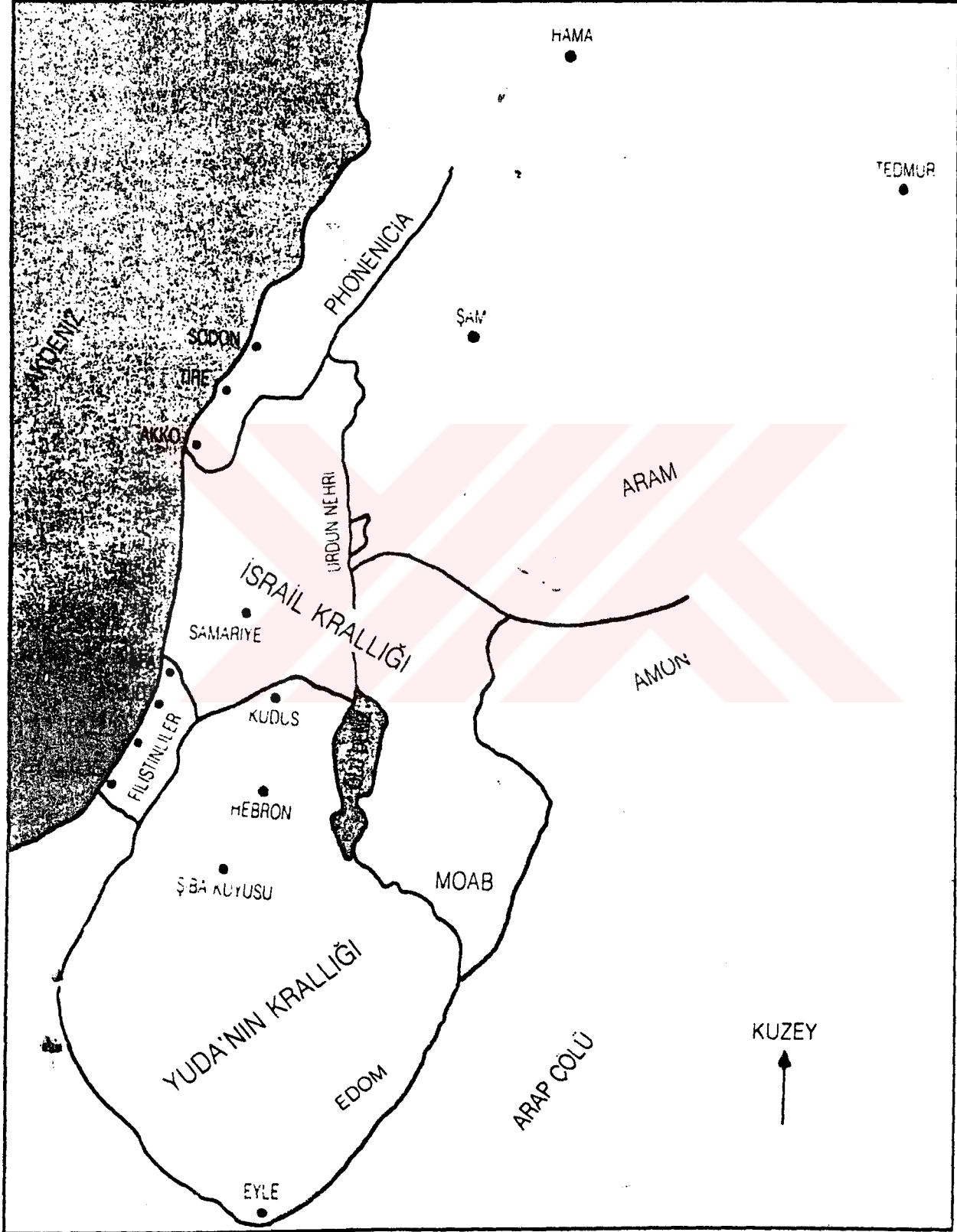
Zeydan, Corci **İslam Medeniyeti**, çev. Zeki Megamis, Üç Dal Neş. İstanbul. 1974

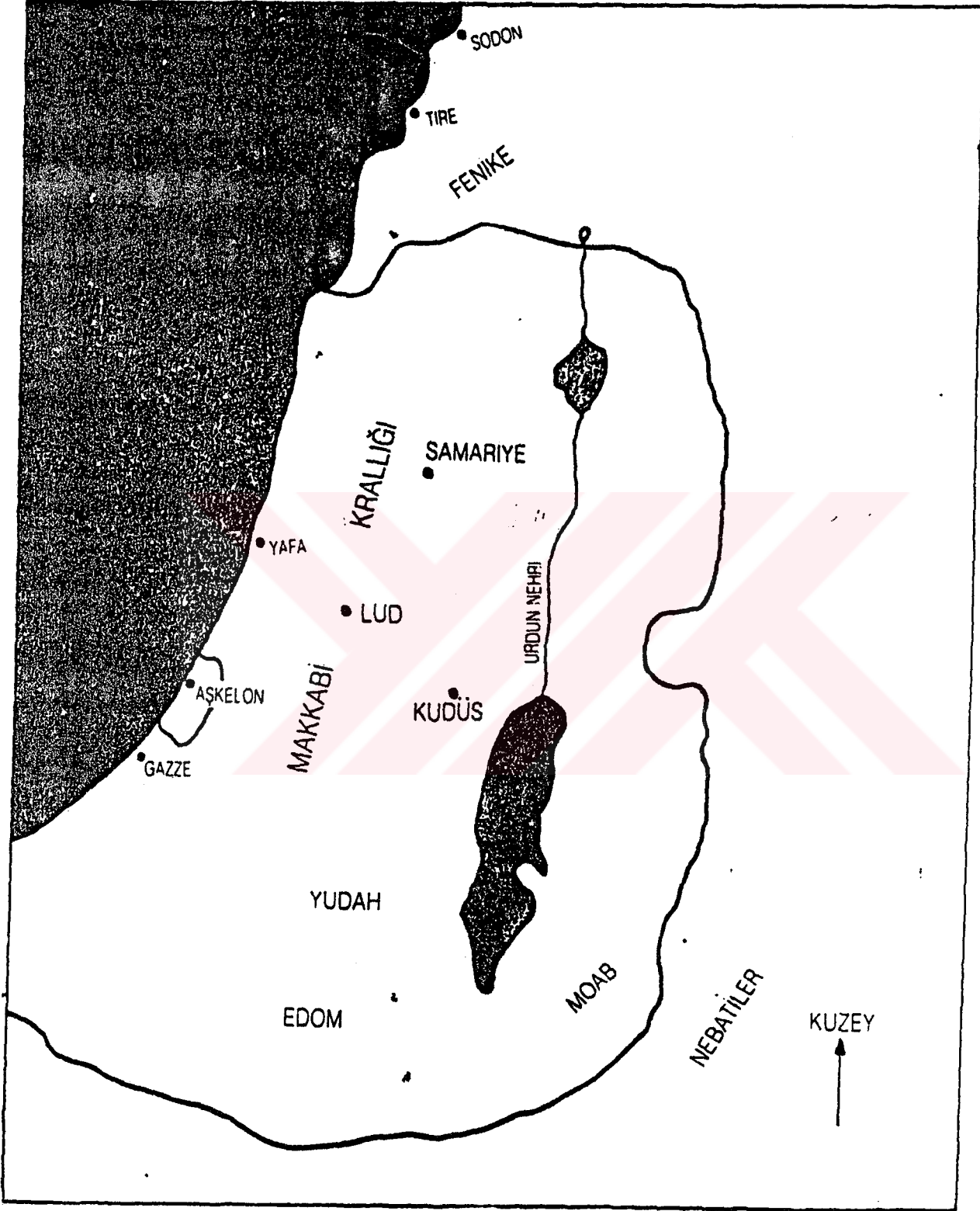
HARİTA - 1
Hz. Musa'dan sonra Filistin

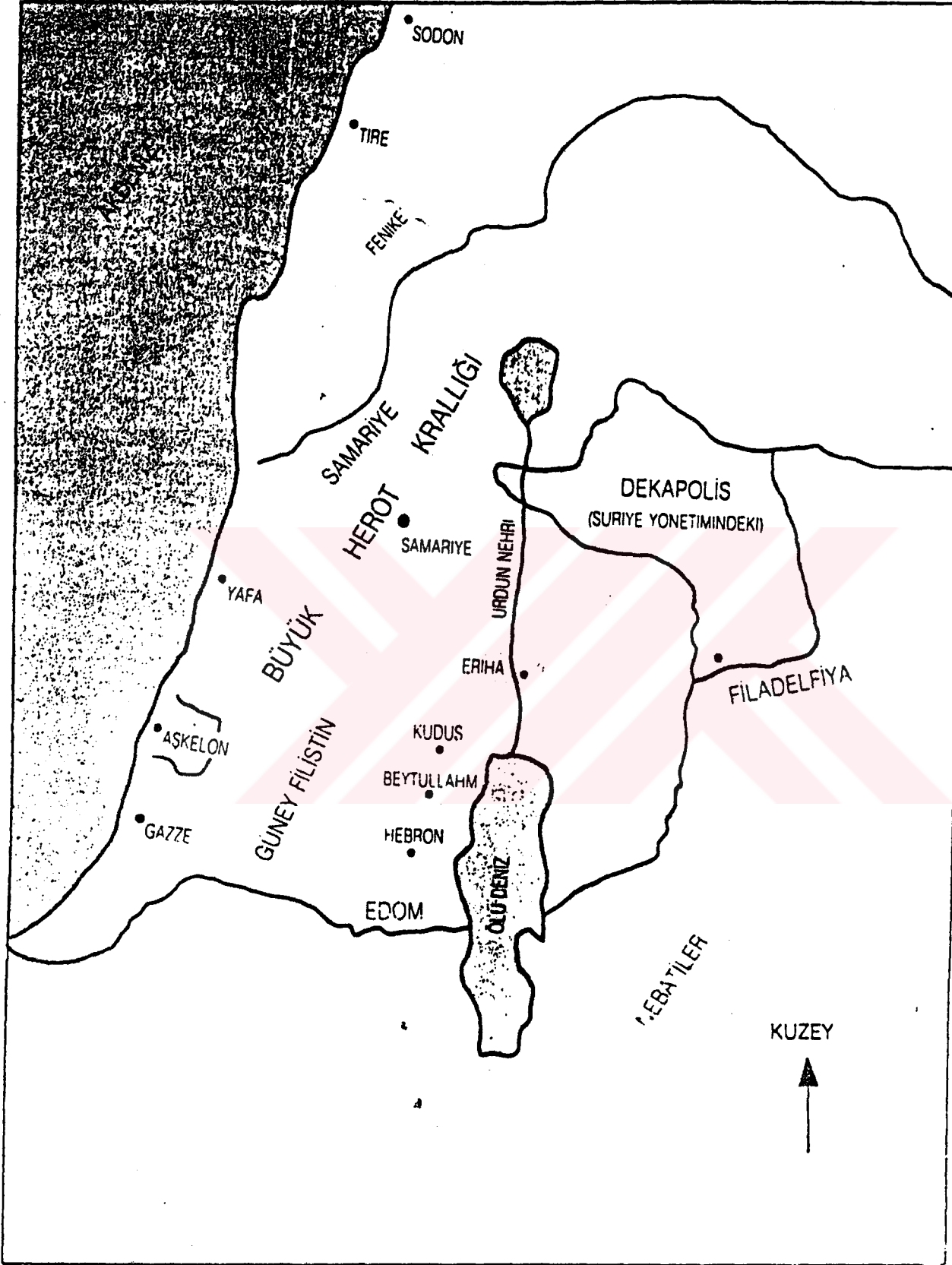
HARİTA - II
Süleyman ve Davut Peygamberlerin Krallığı

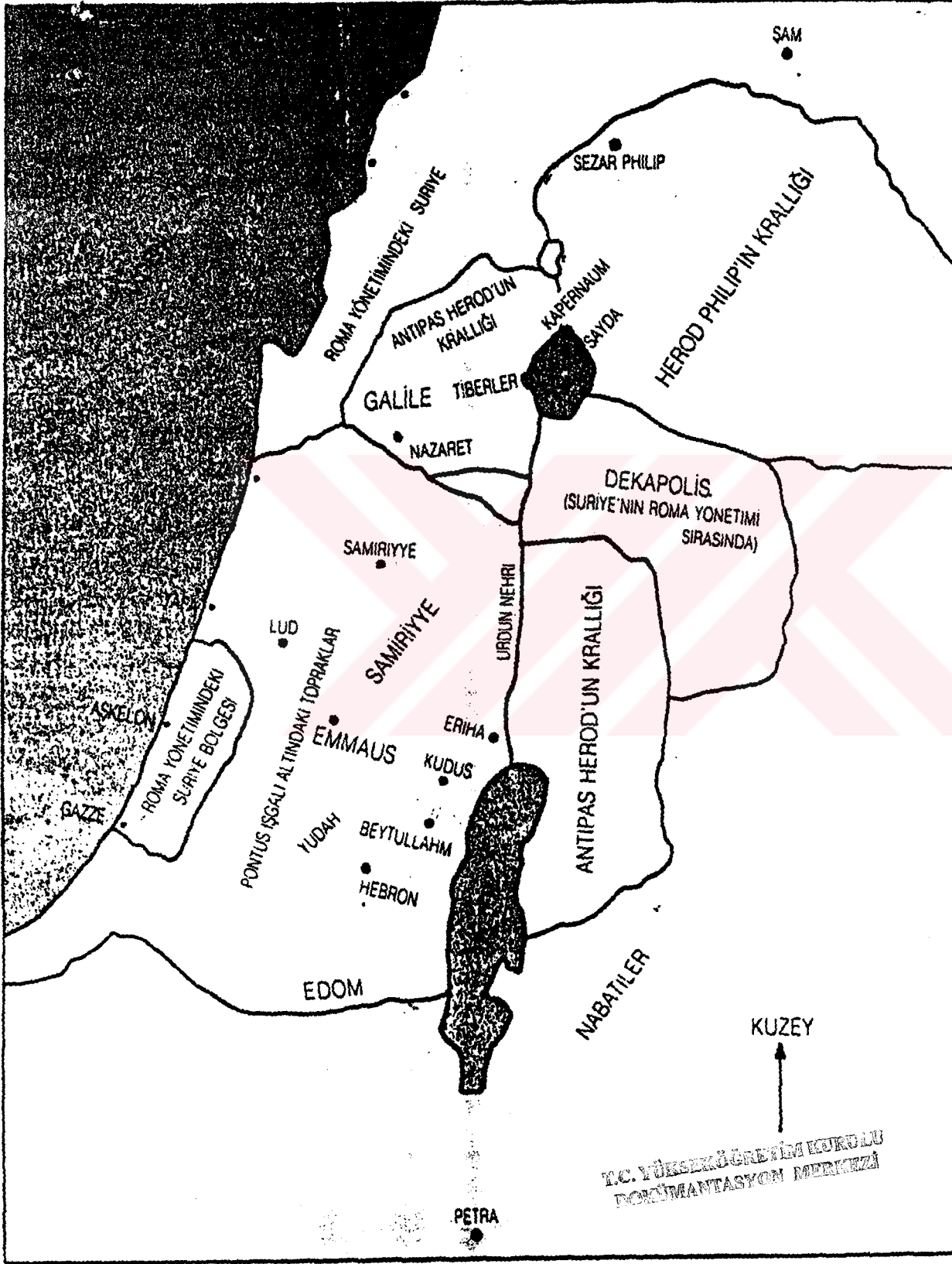
HARİTA - III
İsrail ve Yuda'nın Beni İsrail Krallıkları

HARİTA - IV
Makkabilerin yönetimindeki Filistin

HARİTA - V
Büyük Herot Krallığı

HARİTA - VI
Hz. İsa zamanındaki Filistin